

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра політології та міжнародних відносин

На правах рукопису

Дипломна робота
Освітній ступінь – магістр
на тему :

**«ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ ЯК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОГО
СУСПІЛЬСТВА»**

Виконав:

здобувач вищої освіти 2-го курсу,
за спеціальністю 052 «Політологія »
група ПЛ(м) –21

Артищук С.В.

Керівник:

к. і. н., доц. **Постельжук О. П.**

Рецензент:

доц. **Чернюк І. В.**

Рівне 2024

ПЛАН

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ.....	7
1.1. Теорії демократії: основні положення, поняття, функції та принципи розвитку.....	7
1.2. Основні методологічні підходи до вивчення політичного плюралізму.....	14
1.3. Політичний плюралізм як показник вимірювання рівня демократії.....	22
Висновки до розділу 1.....	27
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	28
2.1. Багатопартійність як організаційна та ідеологічна основа політичного плюралізму.....	28
2.2. Вибори і референдуми як форми прямої демократії та основа розвитку політичного плюралізму.....	34
2.3. Інститути громадянського суспільства як суб'єкти плюралістичної демократії.....	44
Висновки до розділу 2.....	55
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	56
3.1. Політичний плюралізм в Україні: ретроспективний аналіз.....	56
3.2. Проблеми функціонування багатопартійності в сучасному українському суспільстві.....	64
3.3. Досвід та перспективи проведення референдумів в Україні.....	75
3.4. Розвиток громадянського суспільства як чинник демократизації українського суспільства.....	84
Висновки до розділу 3.....	90
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне осмислення проблем демократії та процесу демократизації, нерозривно пов'язане з дотриманням усіх її основних принципів, норм і характеристик. Одним із загальних/ключових елементів демократичного устрою є політичний плюралізм. Цей принцип передбачає організацію суспільства на основі визнання та конкуренції різноманітних інтересів. Політичний плюралізм не лише визначає демократичний режим, але й створює певні умови для реалізації різноманітних політичних і соціальних інтересів, сприяє формуванню багатопартійної системи та розвитку політичних організацій, які здатні постійно конкурувати поміж собою. Отже, політичний плюралізм виступає фундаментальною основою розбудови демократичного політичного режиму. Його практичним/сталим проявом є багатопартійність, яка дозволяє враховувати інтереси різних верств населення в державній політиці, забезпечуючи рівномірне представництво громадян.

Сучасна криза політичної системи в Україні виявила низку проблем, зокрема сильну обмежену функціональність демократичних інститутів. Перехід до більш ефективної політичної системи, переважно відбувається в умовах масових протестів, зміни політичної влади, оновлення владної еліти тощо. Ці фактори ускладнюють вирішення політичної кризи, яка часто переходить у нові фази, призупиняючи чи уповільнюючи демократичний транзит. У таких умовах зростає необхідність глибокого політологічного аналізу чинників, змісту та проблем демократизації й політичного плюралізму. Визначення всіх шляхів їх вдосконалення, стає важливим завданням як для найближчого часу, так і для довгострокової перспективи в Україні.

Стан наукової розробки проблеми. У сучасній західній політичній науці питання розуміння сутності демократичних політичних форм, функціонування політичного процесу та політичних систем (а разом з тим) і самого політичного плюралізму, отримали всебічну розробку у працях таких відомих дослідників, як, наприклад Д. Істон, Г. Алмонд, А. Бентлі, Л. Козер, Г. Лассуел, Т. Парсонс,

Д. Трумен. Проблема політичного плюралізму, також отримала висвітлення в доробках Дж. Шумпетера, Г. Ласки, К. фон Бейме, З. Бжезінського, С. Брукана, М. Вебера, Дж. Гарсона, Р. Даля, Ш. Сельє, Ф. Бро, Ф. Бореллі, Р. Дарендорфа, Р. Міхельса.

Значний внесок у розробку теоретичних засад вивчення політичного плюралізму, також зробили українські вчені. Серед яких – М. Остапенко, М. Юрій, А. Машков, М. Горлач. Основні прояви політичного плюралізму вивчали й І. Рябіка, В. Соколов, Л. Гордон, Я. Капелюш, Н. Ліпковська тощо. Водночас, основні проблеми щодо становлення політичного плюралізму в Україні, більш детально було розглянуто у працях О. Левінсона, Ю. Шведа, М. Дмитренка та А. Брегеда.

Отже, в сучасній політологічній науці створена доволі значна теоретична платформа для дослідження різних аспектів політичного плюралізму. Проте, дана проблема потребує подальшого комплексного (системного) аналізу та розвитку прикладних її основ з метою практичного втілення політичного плюралізму, максимального розкриття його демократичного потенціалу. Отже, проблеми розвитку політичного плюралізму (як основоположного принципу демократії), виступають актуальною проблемою сучасної політичної науки, теорії та практики розвитку демократії.

Мета наукової роботи полягає в комплексному аналізі політичного плюралізму, як одного з принципів та ознак демократії.

Реалізація поставленої мети, передбачає розв'язання нами наступних дослідницьких завдань:

- розкрити зміст сучасних теорій політичної демократії;
- з'ясувати сутність політичного плюралізму як принципу становлення та ознак демократії;
- охарактеризувати багатопартійність як стійкий фундамент політичного плюралізму;
- дослідити вплив виборів і референдумів на розвиток політичного плюралізму та з'ясувати роль суб'єктів плюралістичної демократії;

– розглянути більшість проблем та перспективи поширення принципів політичного плюралізму в Україні на прикладі формування багатопартійності, вдосконалення виборчої системи й розвитку громадянського суспільства.

Об’єктом дослідження є політичний плюралізм.

Предметом – політичний плюралізм як принцип розвитку сучасного демократичного політичного режиму в цілому.

У процесі нашого дослідження, використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, що забезпечують стійку єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу окресленої проблематики. Зокрема, був використаний діалектичний метод наукового пізнання державно-правових процесів і явищ, що дозволяє розглядати їх у розвитку та взаємозв’язку, виявляти найбільш загальні тенденції та закономірності розвитку політичного плюралізму у різних політико-правових умовах.

Використовуються також спеціальні наукові методи: історичний (при дослідженні генези політичного плюралізму як принципу демократії); системно-функціональний (для виявлення складових політичного плюралізму та їх ознак і призначення в механізмі здійснення державної влади на основі демократичних принципів); метод порівняльно-правового аналізу (при дослідженні практики втілення принципів політичного плюралізму в Україні та в умовах сучасних розвинутих демократій); формально-логічний (при аналізі наукових джерел і національного законодавства). Емпіричною основою дослідження є вітчизняне та зарубіжне законодавство, довідкова література, аналітичні та статистичні матеріали.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і новітніми засобами їх розв’язання. Зокрема, в ході наукового пошуку, розкриті малодосліджені аспекти проблематики, серед яких:

- на основі широкого кола джерел і наукової літератури, комплексно розглянуто зміст політичного плюралізму;
- розглянуто основні підходи та концепції до трактування політичного плюралізму у політичній теорії;
- охарактеризовано різні умови, фактори та особливості політичного

плюралізму сучасних розвинутих демократій;

– проаналізовано особливості розвитку національного (українського) політичного плюралізму.

Практичне значення отриманих результатів. Результати академічного пошуку, можуть бути використані при здійсненні різних (подальших) наукових досліджень «поняття» політичного плюралізму, а також у навчальному процесі при підготовці новітніх лекційних курсів і семінарських занять з проблематики політичного плюралізму, як елементу сучасної демократії в різних країнах.

Апробація результатів дослідження здійснена на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика» (м. Київ, 28–29 лютого 2024 р.), тема виступу: «Особливості розвитку політичного плюралізму в Україні».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків до розділів і загальних висновків, списку використаних джерел (120 позицій). Загальний обсяг магістерської роботи – 104 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ ЯК ПРИНЦИПУ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Теорії демократії: основні положення, поняття, функції та принципи розвитку

Виникнувши у період античності та позначаючи «владу народу», термін «демократія» став найпоширенішим у політичній науці. Сьогодні в політичній думці, склався не один десяток авторитетних теоретичних уявлень про цю форму організації влади. Підсумовуючи різні підходи (залежно від того як розуміється воля народу), виділяють (здебільшого) дві основні теоретичні парадигми: ідентитарні та конкурентні теорії демократії.

Ідентитарні теорії демократії (від лат. *Identitas* – тотожність, ідентичність) виходять з того, що існує народ як певне цілісне утворення з єдиною волею, яка повинна бути виражена без опосередкованих ланок. Основний акцент (при цьому), завжди переноситься на пряму демократію, а принцип представництва обмежується або заперечується взагалі. Суверенітет розуміється як здійснення загальної волі, однак сам індивід відчужує свої права на користь спільного. Негативними сторонами практичного втілення цієї моделі демократії, стали такі: диктатура більшості над меншістю, заборона на право мати іншу думку, придушення опозиції, заперечення автономії особистості та розгляд індивіда як частини цілого (класу/нації), зведення свободи особистості до прийняття того, що добре для всіх [43, с. 340–341].

Конкурентна теорія сучасної демократії, завжди базується на визнанні різноманітності інтересів у суспільстві та права кожної групи висловлювати свою позицію. Вона передбачає законність існування протиріч і конфліктів, як невід’ємної частини новітнього демократичного процесу. Саме через (вільну) конкуренцію і взаємодію різних поглядів, формується політична воля. Основою

прийняття політичних рішень є принцип більшості, але (водночас), ця теорія підкреслює важливість поваги до прав меншості та забезпечення можливості для її голосу бути завжди почутим. Ця концепція знаходить практичне втілення у ліберальних і плюралістичних теоріях демократії. Ліберальна демократія зосереджена на захисті прав людини, свободи слова та індивідуальних свобод, а плюралістична підкреслює необхідність конкуренції між різними політичними силами, організаціями та групами для забезпечення збалансованості інтересів у демократичному суспільстві. Обидві, ці означені нами теорії, доповнюють конкурентну демократію, деталізуючи її принципи та шляхи реалізації [114, с. 268].

Ліберальна теорія демократії переважно базується на пріоритеті інтересів особистості, які відокремлюються від загальних інтересів держави. У рамках цієї концепції, народ переважно ототожнюється із власниками, а джерелом влади визнається окрема особистість. Права індивіда мають вищий статус, ніж закони держави, і є ключовою цінністю. Вони закріплюються у конституції та захищаються незалежною судовою системою, яка діє автономно від державної влади. Свобода в ліберальній демократії розуміється не як активна участь у політичному житті, а як відсутність обмежень, примусу чи втручання держави або інших осіб у сферу приватних інтересів громадян. Цю свободу гарантують суспільні інститути, що забезпечують дотримання прав та інтересів кожного. Рішення ухвалюються більшістю, але меншість має право висловлювати свою позицію, навіть якщо вона сильно суперечить рішення більшості. Однак таке обстоювання думки можливе лише в межах встановлених законом правил і судових процедур, що сприяє підтриманню стабільності та захисту прав усіх сторін [20, с. 343].

Плюралістична теорія демократії, яка є підвидом конкурентної теорії, акцентує увагу на різноманітності суспільних інтересів і форм їх вираження. Її видатними представниками є Г. Ласкі, Д. Труман, Е. Франкель і Р. Даль. Ця концепція базується на визнанні різних економічних, соціальних, культурних, релігійних, територіальних та інших інтересів як основи політичного життя, а

також на багатоманітності способів їхнього вираження (через політичні партії, асоціації, суспільні рухи та інші об'єднання. Адепти плюралістичної демократії, здебільшого заперечують претензії однієї еліти/класу представляти інтереси всього суспільства, підкреслюючи, що політична система повинна враховувати багатоаспектність суспільних потреб.

На відміну від ліберальної демократії, яка акцентує на індивідуальних правах, плюралістична концепція визначає групу як головну рушійну силу політичного процесу. Людина одночасно належить до різних груп (сімейних, професійних, етнічних, релігійних тощо) і через них отримує можливість захищати свої інтереси та впливати на політичні рішення. Демократія, на думку плюралістів, повинна сприяти цьому різноманіттю, заохочувати громадян до об'єднання, відкритого висловлювання позицій та пошуку компромісів між різними інтересами. Політичні рішення в такій системі, завжди є результатом узгодження конфліктуючих позицій груп через компроміси. Однією з ключових ознак плюралістичної демократії є дифузія влади (її розподіл між численними центрами політичного впливу), наприклад: різними державними інституціями, політичними партіями, групами інтересів тощо. Такий підхід забезпечує баланс між різними силами в суспільстві та сприяє підтриманню сталої стабільності й представництва інтересів усіх громадян [41, с. 47].

Наступною розглянемо теорію партисипаторної демократії або демократії участі, представниками якої є Дж. Вольф, К. Макферсон, Дж. Менсбридж. Вона спирається на реформістські концепції неолібералів і соціал-демократів, і давно займає проміжне положення між конкурентними та ідентитарними теоріями. Вони ставлять своїм завданням досягти реальної/справжньої свободи і рівності. Відкидаючи погляди про нездатність мас до конструктивних політичних дій, прихильники демократії участі ведуть активний пошук каналів ефективного залучення більшості громадян до процесу прийняття політичних рішень. Як стимулювання політичної активності нижчих верств суспільства, пропонується підняття їх загально-освітнього рівня та знань, залучення до основ політичної культури загалом [76, с. 42].

Широке/постійне залучення освічених громадян до політичного процесу, децентралізація та контроль за прийняттям найважливіших рішень, в змозі, на думку авторів цієї теорії, поліпшити перспективу досягнення дійсної свободи та рівності, або хоча б примирити розбіжності в змісті цих понять (наприклад, у теорії та практиці). Тут мова йде про здатність всіх простих людей управляти суспільством, що є прямо протилежним всім елітарним теоріям, які віддають пріоритет еліті. Істотною є вимога, запропонована прихильниками даної теорії, до обранців народу в представницьких органах: вони повинні виражати не лише власну думку з тих чи інших питань державної політики, але й керуватися думкою своїх виборців [92, с. 217].

Представницька демократія (яку також називають репрезентативною або елітарною), завжди є формою демократії, за якої владні рішення ухвалюються представницькими органами, обраними безпосередньо народом, соціальними групами чи колективами. Основними суб'єктами цієї системи є парламенти, місцеві ради та установчі збори, які завжди виконують функції виразників волі виборців. Представники народу, такі як депутати, формують еліту першого демократичного добору. Ця еліта характеризується «завжди» компетентністю, оперативністю та відповідальністю перед виборцями. Останнє забезпечується механізмами, такими як право виборців відкликати депутатів.

Парламентаризм є найбільш виразним проявом сучасної представницької демократії. Верховенство парламенту, як головного органу законодавчої влади, забезпечує дотримання верховенства закону та правопорядку. Це можливо завдяки праву парламенту формувати інші органи державної влади, включаючи судові інституції тощо. Такий механізм дозволяє парламенту бути центральним каналом впливу народу на державне управління, забезпечувати реалізацію прав і свобод громадян і підтримувати стабільний правопорядок. У випадку, якщо державні органи будуть повністю незалежними від парламенту, вплив народу на ці процеси значно знизиться, а рівень забезпечення прав людини та закону буде під значною загрозою. Таким чином, парламент відіграє ключову роль у

представницькій демократії, виступаючи основним інструментом народного впливу на суспільно-політичні процеси [112, с. 38].

Теорія елітарного плюралізму є трансформованим різновидом теорії представницької демократії. Вона заперечує класичне розуміння демократії як влади народу, акцентуючи увагу на демократичному правлінні еліт. Основна ідея цієї теорії полягає у визнанні існування множинності еліт, кожна з яких має свої сфери впливу та політичні цілі. Жодна з еліт не домінує в усіх аспектах суспільного життя, що створює умови для здорової конкуренції між ними. Ця конкуренція, за умови дотримання загальноприйнятих «правил гри», формує баланс сил у суспільстві, сприяючи демократичному вирішенню питань влади. Теорія елітарної демократії розглядає демократію як форму правління, де еліти конкурують за голоси виборців. Цей процес дозволяє народу здійснювати певний контроль над елітами, зокрема під час виборів. Суть концепції полягає в плюралізмі самих еліт, який виникає через взаємодію різних суспільних груп і цілком забезпечує представництво всіх різноманітних інтересів. Такий підхід протиставляється ідеї монополії влади однієї еліти, стверджуючи, «що лише множинність і змагальність всіх еліт, гарантують збереження демократичних принципів і стабільності політичної системи» [14].

Існує також технологічна концепція демократії, що була запропонована відомим австрійським соціологом і економістом І. Шумпетером. Будучи прихильником методологічного та політичного індивідуалізму, він вважав, що в аналізі політичного процесу слід виходити з інтересів, цілей та цінностей не суспільних груп, а індивіда. Звідси сутність демократичного порядку полягає в тому, що індивіди набувають право завжди брати участь у політиці, створювати політику, конкуруючи у боротьбі за голоси виборців. Демократія – це правління політиків, а не бідного народу, а найважливіше в ній є загальне голосування, суперництво партій та регулярні вибори. Треба сказати, що шумпетерівська технологічна концепція демократії приймається далеко не всіма теоретиками.

Модель легальної демократії (на противагу технологічній), являє собою повернення до протективної демократії з її основоположним принципом

«вільної конкуренції». Як і в інших теоретичних моделях демократії, автори даної теорії (вчені, Р. Нозік і Ф. Хайєк) виступають за відділення держави від громадянського суспільства та принципи правової держави. Проте, головне в демократії (на думку легалістів), полягає в мінімізації ролі самої держави та створенні максимального простору для індивідуальної свободи й розвитку вільних ринкових відносин. Саме на це і має бути спрямована влада закону, яка стоїть вище як держави, так і волі більшості. Тому бюрократичне регулювання має бути зведено до мінімуму, а діяльність різних зацікавлених груп жорстко обмежена. При цьому, легалісти (практично) завжди заперечують будь-які форми соціальної демократії, обмежуючи її тільки політико-правовою сферою. Ці ідеї були також використані відомими політичними лідерами, наприклад Р. Рейганом і М. Тетчер при виробленні їх економічної та соціальної політики [92, с. 219].

Теорія електронної демократії виникла як своєрідний результат активного використання громадянами інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у процесі взаємодії з державними органами, через прямі механізми електронного урядування. Ця концепція спрямована на розширення всіх можливостей участі громадян у державному управлінні, завдяки сучасним цифровим інструментам. Ефективність упровадження електронної демократії залежить від багатьох чинників, які можна розділити на кілька груп.

Політичний аспект передбачає наявність політичної волі у влади для створення відкритої/прозорої системи управління. Соціальний чинник включає готовність громадян прийняти і використовувати нові технології. Економічний аспект пов'язаний із фінансуванням різних проєктів цифровізації. Інформаційна складова, включає розвиток цифрової інфраструктури, яка забезпечує доступ до технологій. Окрім того, [над]важливу роль завжди відіграє науково-методичне забезпечення, організація процесів і нормативно-правова база, яка регулює функціонування електронної демократії тощо.

Електронна демократія об'єднує широкий спектр різних цифрових комунікаційних засобів, таких як онлайн-платформи, соціальні мережі, портали

електронного урядування та інші технологічні рішення. Вона надає громадянам можливість бути не просто звичайними (пасивними) спостерігачами, але й активними учасниками складного політичного процесу. Завдяки інструментам електронної демократії, громадяни можуть ініціювати обговорення важливих суспільних питань, контролювати процес ухвалення державних рішень та впливати на їх політичну реалізацію. Це значно сприяє підвищенню прозорості в діяльності державних органів влади, зміцненню довіри до неї та залученню ширшого кола населення щодо вирішення суспільно значущих проблем і благ. У підсумку, електронна демократія стає ключовим інструментом модернізації державного управління та розвитку демократичних цінностей у цифрову епоху [60, с. 60].

Отже, сучасні (новітні) концепції демократії сформувалися на базі двох альтернативних напрямків: соціал-демократичного, що мав швидкий розвиток у соціалістичній (марксистській) теорії, і ліберального; з них перші (ідентитарні) відносяться до колективістського, а другі – до конкурентного типу, кожен з яких відповідно має певний своєрідний/характер управління. Поставши, ще у період античності, як прото основи демократії й символізуючи владу бідного народу, поняття «демократія» трансформувалося в політичний режим, що є одним з найпоширенішим в сучасному світі. Її функції та принципи носять широкий діапазон політичних і соціальних завдань й економічних можливостей та вважаються одними з найкращих механізмів гарантування сталогорозвитку технологічно розвинутого суспільства в XXI ст.

1.2 Основні методологічні підходи до вивчення політичного плюралізму

Оскільки демократія передбачає вільний для індивіда (чи групи) вибір можливостей, форм поведінки і діяльності, зрештою думок і вчинків, позаяк характерною для неї є змагальність суб'єктів за роль і статус у системі влади, то вкрай важливим її принципом є плюралізм. Він означає визнання у політичному житті різноманітних автономних, соціальних і політичних груп, партій, громадських організацій, індивідуальних ідей тощо, які перебувають у постійному зіставленні, змагальності та конкурентній боротьбі. Це, насамперед конституційно-правове визнання допустимості різноманітних (протилежних) поглядів, підходів, позицій, концепцій у політичному житті.

Для вивчення політичного плюралізму (як об'єкту демократії), політична наука використовує загальні, загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Політична наука застосовує онтологічний підхід, який вимагає виявлення першооснови, якісного виміру політики. В рамках онтологічного підходу політичний плюралізм досліджується як наслідок становлення його фундаменту – демократії.

Дослідження базових основ політичного плюралізму користуються методами, які мають загальнонауковий характер: узагальнення, аналіз і синтез, порівняння, індукція (сходження від конкретного до абстрактного) і дедукція (сходження від абстрактного до конкретного) тощо. Спеціально-наукові методи політологічних досліджень зумовлюються предметом політології. До них належать системний, структурно-функціональний, інституціональний, конфліктний, компаративний, історико-генетичний, соціально-психологічні (зокрема біхевіористський), а також сучасний синергетичний підхід. У політичних дослідженнях, суттєвого значення набувають системний підхід і структурно-функціональний аналіз. Зміст системного підходу становлять філософські уявлення про цілісність об'єктивного світу, співвідношення цілого й частин, взаємодії певної системи з середовищем, загальні закономірності

функціонування й розвитку систем, структурованість кожного системного об'єкта, завжди активний характер діяльності суб'єктів соціально-політичних систем [16, с. 21].

Системний підхід допомагає виділити фактори, які забезпечують механізми узгодження інтересів населення через принцип політичного плюралізму, що дозволяє зрозуміти мотиви і механізми здійснення владних дій держави. А це має дуже важливе практичне значення, оскільки політика знаходиться в логічній взаємодії із зовнішнім середовищем за принципом зворотного зв'язку. Системний підхід завжди вносить до політичного аналізу ідею багатоканальної, багатфакторної обумовленості, яка базується на тому, що поряд із економічними чинниками та соціальними інтересами (а інколи і всупереч їм), політичні події та інститути залежні також від культурного середовища, від національного менталітету, від традицій і звичаїв, від різної структури пануючих у суспільстві цінностей, від геополітичних умов, від ситуативного складу різних подій та інших обставин. Таким чином, поняття політичного плюралізму необхідно розглядати як систему, що включає в себе ряд аспектів [117, с. 17].

З точки зору системного підходу, політичний плюралізм детально розглядав Ф. Шиллер. Основне значення, яке створює рух концептуальної думки в міркуваннях Шиллера, становить ідея про недосконалість істини, схильної до переосмислення, спростування та перевірки. Ф. Шиллер сміливо стверджував, що слід завжди пам'ятати про те, що абсолютизація єдиного поняття або дії, веде до втрати багатьох інших і тим самим здійснив поступовий перехід до системного плюралізму [29, с. 304].

Структурно-функціональний підхід передбачає вивчення функціональних зв'язків всередині явища політичного плюралізму, взаємодію різних елементів, функціональне призначення політичних інституцій як суб'єктів плюралістичної демократії (за Т. Парсонсом); суспільство та його інституції розглядаються за їх функціональними можливостями й залежностями в умовах плюралістичної демократії [117, с. 18].

Важливого значення в даному випадку набуває теорія прагматизму. У. Джеймс стверджував, що ідеї політичного плюралізму становлять важливу складову прагматичного методу. Так, учений вбачав плюралізм в індетермінізмі змінного світу, всю повноту якого неможливо висловити в одній думці, звідси – кожен має право на свою істину й на відмінність від інших [29, с. 306]. Цікавим є підхід М. Розенфельда, який використовував новітнє поняття «концепція усвідомленого плюралізму». Вчений вдається до порівняльного аналізу концепції усвідомленого плюралізму з класичним монізмом, універсалізмом, релятивізмом, партикуляризмом, а також лібералізмом, комунітаризмом, які по-різному ставляться до групових та індивідуальних прав [29, с. 307].

В рамках біхевіористського методу політичний плюралізм розглядав А. Бентлі, який є автором концепції груп інтересів. А. Бентлі вважав, що досліджувати процес державного управління слід шляхом аналізу діяльності людей, яка визначається інтересами та спрямовується на їх реалізацію. Діяльність людей здійснюється не індивідуально, а завдяки групам, в які люди об'єднуються на основі спільних інтересів. Індивідуальна поведінка учасників політичного процесу розглядалася ним через взаємодію груп, до яких індивіди залучаються з різних причин і мотивів [22, с. 35].

Інституціональний підхід фокусується на вивченні структур (інституцій), які здійснюють різну політичну діяльність, їхньої ролі та взаємодії в умовах сталого демократичного суспільства. Цей підхід дозволяє дослідити суб'єктів політичної діяльності, які залучені до процесів управління та впливу. Серед них виділяють власне політичні інститути, такі як держава та політичні актори, політизовані організації, наприклад громадські об'єднання чи профспілки, а також неpolітичні структури, до яких належать спортивні, культурні або інші соціальні організації. Усі ці інституції відіграють важливу роль у підтримці принципів сучасної плюралістичної демократії, забезпечуючи багатогранність та різноманіття політичного життя.

Конфліктні парадигми розглядають суспільство як єдине, але суперечливе утворення, що постійно трансформується внаслідок конфліктів між різними

соціальними суб'єктами. Ці конфлікти, маючи різну природу, стають джерелом розвитку соціуму, оновлення його структури та утвердження ключових елементів демократії, таких як політичний плюралізм. Прихильники цього підходу акцентують увагу на тому, що саме розв'язання суперечностей між різними групами людей, забезпечує поступальний розвиток демократичного суспільства.

Історичний підхід передбачає дослідження явищ і подій у часовому контексті, аналізуючи зв'язки між минулим, сьогоденням і майбутнім. У контексті «перехідних демократій», цей підхід є особливо важливим. Оскільки дозволяє виявити проблеми, що виникли на шляху демократизації та зрозуміти їхні причинно-наслідкові зв'язки. Вивчення еволюції окремих елементів демократичного політичного режиму, таких як політичний плюралізм, допомагає глибше зрозуміти специфіку демократичних перетворень у певному історичному та соціальному контексті [4, с. 47].

Синергетика, на відміну від традиційних наукових підходів класичної та некласичної науки, пропонує ширше розуміння єдності й різноманітності світу. Вона базується на дослідженні загальних механізмів виникнення та розвитку нових явищ, через складні процеси самоорганізації. Цей підхід дозволяє виявляти протилежні, але взаємопов'язані тенденції в розвитку систем, які постійно переходять одна в одну, демонструючи свій динамічний характер. Синергетичний синтез відкриває нове бачення світу, акцентуючи на процесах самоорганізації. Він розкриває глибокі зв'язки між порядком і [не]керованим хаосом, лінійними та нелінійними процесами, випадковістю і необхідністю, зворотними та незворотними явищами. Такий підхід інтегрує дослідження на мікро- і макрорівнях середовища, дозволяючи поєднувати різні аспекти системного аналізу та розглядати їх як частини єдиного динамічного процесу. Це забезпечує глибше розуміння природи складних систем і механізмів їхнього розвитку [21 с. 34].

Оцінюючи значення цього наукового напрямку, відомий вітчизняний науковець В. Горбатенко зазначає: «синергетика передбачає фундаментальний

перегляд ролі науки і зорієнтована на адекватне й глибинне розуміння складних соціальних явищ, що відбуваються на планеті, починаючи з другої половини XX ст., а також на забезпечення передумов виживання конкретного суспільства через пізнання можливостей його вдосконалення» [28, с. 27].

Синергетичний підхід до аналізу політичного плюралізму, дозволяє глибше дослідити це явище з урахуванням його багатогранності та динамічної природи. Насамперед, такий підхід виділяє три ключові аспекти політичного плюралізму: як ідеї та теорії (зокрема, теорії плюралістичної демократії), як принципу демократичної організації якісного життя (та як суспільної цінності). Це дозволяє системно вивчати політичний плюралізм як концептуальний, нормативний та практичний елемент демократичних систем.

Синергетичний підхід також дозволяє аналізувати реалізацію політичного плюралізму в різних умовах – як у стабільних демократіях, де плюралізм сприяє гармонійному розвитку, так і в нестабільних, де можливі викривлення у вигляді «дикого» плюралізму, що проявляється в хаотичності та конфліктах, або «поміркованого», який сприяє організованій взаємодії між інтересами. Особливу увагу приділено встановленню меж реалізації плюралізму для забезпечення його оптимальної форми, яка сприяє стабільності.

Важливим аспектом аналізу є визначення мети політичного плюралізму, яка полягає у досягненні балансу між диференціацією (розмаїттям) і інтегративністю (цілісністю). Це динамічне узгодження необхідне для підтримання стабільного розвитку суспільства. Політичний плюралізм дозволяє враховувати різні точки зору, забезпечуючи інтеграцію суспільних інтересів і водночас, сприяючи урізноманітненню політичного життя.

Особливе значення має визначення основних чинників, які впливають на формування, розвиток і реалізацію політичного плюралізму. До них належать соціальні, політичні, культурні та економічні умови. У межах синергетичного підходу, також виділяються дві протилежні підвалини плюралізму: сприяння множинності інтересів і підтримка суспільної цілісності. Вони є однаково важливими для саморозвитку суспільства. Мета політики (в цьому контексті)

полягає у визначенні, яку з цих підвалин необхідно посилити за конкретних умов для збереження стабільності та ефективного функціонування суспільних структур. Це дозволяє забезпечити гармонійний розвиток суспільства, навіть у складних умовах [71, с. 12–13].

Політичний плюралізм (як явище і поняття) притаманний будь-якій формі державного правління, хоч його зміст і характер завжди залежать від соціальної структури суспільства та типу виробничих відносин, що в ньому склався. У кожному конкретному випадку, політичний плюралізм відображає сукупність методів і заходів державного управління, які встановлюються панівним класом для збереження та зміцнення державної влади. Таким чином, він стає якісною характеристикою структури суспільства та сформованих у ньому суспільних відносин.

Плюралізм у політиці має низку характерних ознак, які відображають рівень свободи конкуренції та взаємодії між різними політичними суб'єктами, такими як партії, об'єднання, громадські рухи тощо. Завдання досліджень, спрямованих на соціально-політичну проблематику, полягає у визначенні ступеня розвитку політичного плюралізму в конкретному суспільстві. Це досягається через використання спеціальних методів і процедур, які дозволяють оцінити певний рівень демократизації суспільних відносин, здатність системи враховувати та врівноважувати різноманітні інтереси, а також створювати умови для гармонійного співіснування соціальних груп [15, с. 12].

Категорія «політичний плюралізм» має широкий спектр трактувань, що зумовлено багатогранністю самої політики, яка розуміється і на повсякденному, і на науковому рівнях, дуже різноманітно. Незважаючи на це розмаїття, всі підходи до визначення політичного плюралізму об'єднує одна фундаментальна ідея: політичний плюралізм є запереченням будь-якого прояву політичного монополізму в житті сучасного суспільства. Він базується на визнанні множинності інтересів, поглядів та організацій, що формують структуру політичного життя вцілому.

Хоч різноманітність і різнорідність елементів політичного життя та організації суспільства є ключовим параметром політичного плюралізму, вони не вичерпують його суті. Плюралізм також характеризується іншими ознаками, які взаємопов'язані й взаємодіють між собою. Ці ознаки разом формують сукупність характеристик плюралізму, як політичного явища. Вони охоплюють рівноправність всіх суб'єктів політики, вільну конкуренцію між різними політичними силами, право громадян на вибір і політичне представництво, а також забезпечення механізмів врівноваження та узгодження інтересів, що створює більш якісні умови для гармонійного функціонування демократичного суспільства [70, с. 26].

Політичний плюралізм є ключовим елементом демократії, що вбачає у конкуренції та суперництві політичних еліт і лідерів не лише механізм реалізації демократичних принципів, але й важливий ресурс для розвитку політичної системи. Конкуренція між політичними суб'єктами стимулює формування різноманітних політичних інститутів, які відображають широкий спектр інтересів суспільства. Таке різноманіття сприяє створенню якісної структури влади, забезпечуючи ефективність системи стримувань і противаг. Ця система не дозволяє жодній гілці влади концентрувати повноваження, сприяючи балансу в управлінні державою. Однією з фундаментальних ознак політичного плюралізму є автономність і рівноправність політичних інститутів на соціальному рівні. Це означає, що кожен громадянин, незалежно від своєї належності до певного політичного інституту чи групи, має право на вільний політичний вибір. Така свобода є основою для розвитку політичної творчості мас, залучення громадян до суспільного життя та пошуку оптимальних шляхів для вирішення актуальних проблем. Саме в умовах плюралізму створюються необхідні передумови для розвитку демократії, яка базується на врахуванні багатоманіття поглядів і інтересів.

Політичний плюралізм передбачає категоричну відмову від насильства та диктату, як методів взаємодії між політичними суб'єктами. Замість цього він пропонує мирні засоби врегулювання суперечностей, які ґрунтуються на

готовності до компромісів і пошуку консенсусу. Навіть у разі, коли досягнення політичної згоди практично неможливе, залишаються обов'язковими принципи толерантності, взаємоповаги та визнання права опонента на власну позицію. Це формує окрему культуру політичного діалогу, необхідну для сталого розвитку демократичних інститутів. Теорія плюралістичної демократії має кілька основоположних ідей. Вона визнає, що суспільство складається з багатьох груп, які об'єднані спільними економічними, релігійними, етнічними чи культурними інтересами. Ці групи виступають основними суб'єктами політики, прагнучи впливати на процес прийняття рішень. Важливою ознакою є конкуренція між цими групами, яка забезпечує динамізм політичного процесу та сприяє врівноваженню інтересів різних частин суспільства.

У такому суспільстві, завжди існує багато незалежних від країни центрів впливу, таких як бізнес-компанії, університети, політичні партії. Політична воля народу, виражена через владні рішення, є результатом компромісу між груповими інтересами, що забезпечує справедливе врахування усіх точок зору. У цьому контексті держава виступає нейтральним арбітром, який не тільки гарантує рівність умов для всіх груп, але й створює відкриті канали доступу до чиновників для артикуляції їх інтересів. Децентралізація державних структур, також сприяє цьому процесу, дозволяючи групам ефективно взаємодіяти з владою та сприяючи прозорості та демократизації управління [59].

Отже, застосування сучасних методологічних підходів до вивчення політичного плюралізму, дозволяє в нашому дослідженні комплексно охопити всі аспекти поняття «політичний плюралізм», проаналізувати його ознаки та детермінуючі чинники. Категорія «політичний плюралізм» має широкий спектр трактувань, що зумовлено багатогранністю самої політики, яка розуміється і на повсякденному, і на науковому рівнях дуже різноманітно. Всі підходи до визначення «політичного плюралізму», об'єднує одна фундаментальна ідея: «політичний плюралізм» є запереченням будь-якого прояву політичного монополізму в житті суспільства. Він базується на визнанні множинності інтересів, поглядів та організацій, що формують структуру політичного життя.

1.3 Політичний плюралізм як показник вимірювання рівня демократії

Сучасний світ характеризується великою різноманітністю політичних традицій і режимів, які відображають специфіку історичного, соціального та культурного розвитку кожної країни. У контексті глобалізації та демократизації зростає актуальність порівняльного аналізу політичних систем і режимів, що дає змогу оцінити їхню ефективність і демократичність.

У цьому аспекті рівень розвитку політичного плюралізму стає ключовим показником демократичного прогресу. Він тісно пов'язаний із процедурами демократичного аудиту, які проводяться в рамках політичного компаративного аналізу. Такий підхід ґрунтується на використанні емпіричних методів, включаючи статистичні та соціологічні дослідження. Завдяки математичному вимірюванню показників демократії, як от рівень політичної участі, свобода ЗМІ, незалежність судів і доступ до державного управління, можна об'єктивно оцінити рівень розвитку демократій у різних країнах світу. Це дозволяє визначити сильні та слабкі сторони політичних систем і сприяє розробці рекомендацій для їх удосконалення.

Слід виділити наступні показники для дослідження рівня демократизації: 1) кількість і спрямованість груп інтересів у суспільстві; 2) рівень включення та впливовості цих груп на прийняття різних політичних рішень; 3) кількість і реалізованість незалежних від уряду центрів обраної влади; 4) особливості децентралізації державних структур; 5) законодавче забезпечення рівності соціальних інститутів.

Доцільно використовувати наступні індекси при дослідженні аспектів політичного плюралізму:

1. Індекс «Freedom House». Індекс, який вказує на рівень політичних прав і громадянських свобод. Його визначає (починаючи від 1970-х рр.), американська дослідницька організація «Дім Свободи» («Freedom House»). Дослідники оцінюють країни на основі широкої низки критеріїв, пов'язаних із

функціонуванням демократії й діяльністю уряду: 1) рівня корупції (CO); 2) рівня розвитку громадянського суспільства (CS); 3) якості роботи центральної влади (NGOV); 4) якості роботи місцевої влади (LGOV); 5) виборчого процесу (EP); 6) ступінь незалежності судової системи та її якості (JFI); 7) ступінь незалежності засобів масової інформації (IM); 8) рівень демократії в країні (загальна оцінка DS). Вимір здійснюється на основі зіставлення відповідей на розроблені, відповідно до єдиного прийнятого стандарту, фіксовані запитання, котрі відображають певний ступінь вирішення в країні тих чи інших проблем демократизації суспільства. Індекс дає змогу визначити зміни, що відбуваються з плином часу, і його використовують для оцінки змін рівнів демократії й захисту прав людини, а також зв'язку цих змін з інституційною структурою та економічним розвитком [107, с. 243].

2. Індекс Ванханена вимірює рівень демократизації двома політичними індикаторами: перший – рівень конкуренції; другий – рівень політичної участі. Рівень конкуренції визначається часткою голосів, отриманих маленькими партіями на парламентських або президентських виборах. Ця частка, завжди визначається відрахуванням відсотка голосів, отриманих урядовою партією (блоком партій), зі ста. Другий індикатор визначається як частка населення, що реально брала участь у голосуванні, від усього населення. Дві базові змінні сполучаються в індексі демократизації за допомогою множення відсотків і ділення цього результату на сто. Таким чином, високий індекс демократизації можливий лише тоді, коли високим є значення обох базових змінних [82, с. 33].

3. Індекс демократії К. Харпфера використовується для виміру ступеня демократизації суспільства на індивідуальному рівні в процесі перетворення недемократичних режимів на демократичні (на теренах посткомуністичної Європи). Цей індекс покликаний визначити, наскільки громадяни підтримують ідеї демократії, не обов'язково підтримуючи реально існуючий політичний режим. Індекс вимірює підтримку демократії як форму режиму, на противагу іншим, недемократичним формам. К. Харпфер для індивідуальних опитувань запропонував питання з наступних дев'яти позицій: 1) негативна оцінка

комуністичного політичного режиму; 2) позитивна оцінка нової демократії або нинішнього політичного режиму; 3) своєрідний оптимізм стосовно майбутнього демократичного парламенту; 4) підтримка демократичного національного парламенту; 5) неприйняття авторитарного лідера як альтернативи демократії; 6) неприйняття військового режиму як альтернативи існуючої демократії; 7) неприйняття монархії як альтернативи демократії; 8) неприйняття повернення до комуністичного політичного режиму, як альтернативи класичної демократії; 9) оптимізм стосовно майбутнього демократії [40, с. 96].

Дослідження рівня демократії, яке спочатку було суто дослідницьким інструментом, сьогодні стало важливим елементом практичної політики. Воно використовується для оцінки стану демократичних інститутів і процесів у різних країнах світу, визначення рівня їх відповідності демократичним стандартам. У 1990-х рр. виникла ідея демократичного аудиту – концепції, яка стала основою для систематичного аналізу та оцінки рівня демократії в конкретних (національних) державах. Демократичний аудит завжди передбачає проведення незалежних досліджень, спрямованих на вивчення характеру розвитку демократії, ефективності функціонування демократичних інститутів і дотримання демократичних принципів. Він став інструментом, що дозволяє не лише виявити поточний стан демократії, але й розробити рекомендації для її вдосконалення. Завдяки демократичному аудиту, політики, громадськість і міжнародні організації, швидко отримують необхідну об'єктивну інформацію для прийняття рішень, спрямованих на посилення демократичних практик [73, с. 118].

Процедурою оцінки різних аспектів рівня розвитку демократії в різних країнах, займається цілий ряд організацій. Зокрема, організація World Audit склала рейтинг 149 країн, використовуючи такі критерії, як політичні права, громадянські свободи, свобода преси, корупція. Численні проекти, в основі яких лежать порівняльні дослідження, здійснює організація Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам (International IDEA – Institute for Democracy and Electoral Assistance). Щорічно проводять дослідження експерти

Програми розвитку ООН – Pro-UN. Вони визначають загальний індекс розвитку нації, що включає не тільки ступінь розвитку демократії, а й життєвий рівень, рівень безпеки, прав громадян тощо. Організація Transparency International визначає щорічний індекс рівня сприйняття корупції в тій чи іншій країні. Міжпарламентський союз (Inter-Parliamentary Union), порівнюючи ситуацію в парламентах країн-учасниць, надає їм рекомендації для підвищення ефективності демократичних процедур.

Дослідження рівня розвитку демократії та її ключової складової – політичного плюралізму, активно ведеться в сучасній науковій періодиці. У 1983 р. в США був створений Національний фонд підтримки демократії (National Endowment for Democracy), який публікує впливовий академічний журнал «Journal of Democracy». Цей журнал став платформою для обговорення актуальних питань демократії, її критеріїв, викликів і шляхів розвитку в сучасному глобалізованому світі.

Щорічно «індекс демократії» складається Economist Intelligence Unit у рамках діяльності британського тижневика «The Economist». Цей індекс є важливим інструментом для оцінки демократичності країн, враховуючи різні аспекти, такі як політична участь громадян, функціонування інститутів, дотримання прав людини та свободи ЗМІ. Від визначених критеріїв, ознак і показників демократії, залежить не лише оцінка зрілості суспільства, але й стратегічні напрями його подальшої демократизації.

У кожную нову історичну епоху критерії демократії зазнавали значних змін, адаптуючись до нових умов і викликів. Водночас, найважливішим і загальноприйнятим критерієм залишається можливість громадян брати реальну участь в управлінні державними та громадськими справами. Демократичне суспільство неможливе без забезпечення фундаментальних прав і свобод людини, які стають наріжним каменем сучасної політичної культури у світі. Пріоритетність прав людини над іншими інтересами (класовими, партійними чи національними), визнається абсолютною цінністю, що є основою демократії. Справжня демократичність вимагає не лише проголошення прав і свобод, але й

їхнього реального впровадження. Усунення розриву між задекларованими цінностями та їх практичним втіленням є ключовим завданням демократичних реформ. Тільки за умов, коли права і свободи стають реальністю для кожного громадянина, можна говорити про повноцінне становлення дієвої демократії [73, с. 62].

Отже, Категорія «політичний плюралізм» має широке та багатозначне тлумачення, що пов'язано з багатогранністю самої політики. Остання, як на повсякденному, так і на науковому рівні, сприймається різними способами, що підкреслює актуальність і складність поняття політичного плюралізму. Він є ключовою характеристикою політичної структури суспільства, відображаючи рівень його політичної культури та певний ступінь демократичності політичної системи. Політичний плюралізм передбачає змагальність інтересів різних суб'єктів, включаючи як політичні, так і політизовані чи неполітичні інститути. Ця конкуренція відбувається як усередині держави, так і за її межами. Завдяки цьому, формується оптимальний механізм узгодження та вираження інтересів, що сприяє розробці ефективних політичних стратегій та визначенню курсу розвитку країни. У цьому контексті теорія політичного плюралізму є важливим компонентом сучасних теорій демократії.

Саме поняття «політичний плюралізм» було сформоване ще у працях мислителів епохи Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Т. Гобса тощо), ідеї яких згодом були використані при створенні теорій демократії. Всі теорії демократії можна умовно поділити на дві ланки: ідентитарні теорії (за якими народ існує як цілісне утворення та виражає свою (власну) загальну волю, без врахування окремих інтересів, і без опосередкованих ланок. Тобто основна увага переноситься на пряму демократію, а принцип представництва частково обмежується (або заперечується) й конкурентні теорії демократії (за якими визнається існування протиріч і конфліктів, внаслідок чого швидко формується політична воля, а основою для згоди вважається принцип більшості. Але інтереси меншості, теж мають право на підтримку та захищаються інститутами громадянського суспільства).

Висновки до розділу 1

Таким чином, такі методологічні підходи як системний, структурно-функціональний, інституціональний, конфліктний, компаративний, історико-генетичний, соціально-психологічні (зокрема біхевіористський) тощо, а також сучасний синергетичний, виступають теоретичною основою комплексного аналізу політичного плюралізму як принципу розвитку демократії. Це дозволяє створити інтегровану теоретичну модель, яка включає сучасні уявлення про демократію та її провідний принцип політичного плюралізму, розуміння основних механізмів і шляхів вдосконалення демократичного (політичного) режиму на основі розвитку його плюралістичних засад.

В сучасній політичній науці, поняття «політичний плюралізм» отримало різноманітні трактування в рамках аналізу сучасних політичних процесів і проблем розвитку сталої демократії. Дані підходи мають спільні позиції щодо наступного розуміння основних принципів політичного плюралізму: відмова від насильства і диктату, автономність і рівноправність політичних інститутів суспільства, відкрита конкуренція та суперництво політичних еліт і лідерів, різноманітність і різнорідність елементів політичного життя та організації суспільства. За даними ознаками політичного плюралізму можна вимірювати рівень демократії використовуючи різні індекси.

Попри те, етимологічно «політичний плюралізм» має доволі широке та багатозначне тлумачення, що безпосередньо пов'язано з багатогранністю самої політики. Він є ключовою характеристикою політичної структури суспільства, завжди відображаючи рівень його політичної культури і певний ступінь демократичності політичної системи. А також гарантує змагальність інтересів різних суб'єктів: політичних, громадянських, економічних, соціальних тощо. Завдяки цьому, формується оптимальний механізм узгодження та вираження інтересів, що сприяє розробці ефективних політичних стратегій та визначенню розвитку курсу нації. Тому, теорія «політичного плюралізму» є важливим компонентом новітніх теорій сучасної демократії.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УМОВАХ СУЧАСНИХ РОЗВИНУТИХ ДЕМОКРАТІЙ

2.1. Багатопартійність як організаційна та ідеологічна основа політичного плюралізму

Аналіз природи політичних партій та явища багатопартійності (як форми політичного представництва) неможливий без розуміння сутності демократії, яка ґрунтується на принципах політичного плюралізму. Багатопартійна система завжди володіє високою гнучкістю та здатністю ефективно знижувати напругу соціальних конфліктів. Вона є інституційним відображенням різноманітності соціальних інтересів і різних статусів, орієнтуючись на пошук консенсусу та компромісів між політичними силами, які не мають абсолютного домінування.

Досягнення згоди та забезпечення стабільності політичної системи, (значною мірою) залежить від характеру взаємодії між правлячою партією та опозицією. Однак у суспільствах, які не мають міцних демократичних традицій або зрілої політичної культури, багатопартійність часто може стати джерелом політичних і управлінських криз. Більше того, багатопартійна система може ускладнювати інтеграцію інтересів різних груп, оскільки кожна партія зосереджена на представництві інтересів свого електорату, що ускладнює досягнення загальнонаціонального консенсусу [59].

Становище політичних партій в суспільстві, значною мірою відрізняється від становища деяких інших суб'єктів політики (суспільних рухів, масових організацій, державних інститутів). У значній мірі, ця обставина пояснюється їх істотною залежністю від електоральної поведінки, інтересів і прагнень свого виборця, що (у свою чергу) у вирішальній мірі, визначає демократичну спрямованість суспільно-політичного процесу [59]. Багатопартійна система характеризується наявністю кількох політичних партій, які беруть участь у конкурентній боротьбі за владу, пропонуючи різні ідеологічні підходи та

бачення суспільних змін. У таких умовах жодна з партій, (як правило), не здобуває абсолютної більшості в парламенті (що змушує їх формувати коаліційні уряди). Ця модель політичної організації набула значного поширення в країнах Західної Європи, зокрема в Бельгії, Данії, Італії, Швеції, Нідерландах та інших державах.

Розвиток інституту багатопартійності в європейських країнах, має свої певні особливості. Їхньою спільною тенденцією є прагнення до створення інтегрованих ідеологій, що об'єднують широкі верстви населення, так званих «народних партій». Водночас спостерігається значне зниження рівня довіри до політичних акторів і системне зростання протестного електорату. Попри це, багатопартійність у Західній Європі залишається стійкою, завдяки глибоким соціально-культурним традиціям і значній підтримці з боку партійно/лояльного електорату. У нових демократіях, ці європейські моделі багатопартійності часто наслідуються. При цьому, традиційні комуністичні чи посткомуністичні партії (здебільшого), сприймають такі фактори позитивно, використовуючи їх для власної адаптації до демократичних умов [77, с. 12–13].

Аналіз інституту багатопартійності в різних регіонах Європи свідчить про значні відмінності в рівні розвитку партійних систем. Партії Західної Європи мають багаторічний досвід функціонування в умовах багатопартійності, тоді як партії Центральної та Східної Європи, лише перебувають на етапі його набуття. При цьому, більшість європейських партійних систем знаходяться у процесі демократичних трансформацій, що відображає загальні тенденції політичного розвитку регіону. У Західній Європі зміни в партійних системах (здебільшого), стосуються їхньої ідеологічно-сутнісної основи та вдосконалення законодавчих процедур, що регулюють діяльність партій. Натомість у країнах Східної та Південної Європи, трансформації більшою мірою зачіпають організаційні аспекти партійних систем загалом. Це включає в себе перебудову внутрішньої структури партій, формування нових механізмів взаємодії з виборцями та адаптацію до сучасних демократичних вимог [90].

Наприклад, Дж. Сарторі визначає систему поміркованого або обмеженого плюралізму, як різновид багатопартійної системи, яка характеризується участю у парламенті кількох партій (зазвичай від трьох до п'яти). Жодна з них не отримує абсолютної більшості мандатів, тому формування уряду потребує створення коаліції. Ці партії дотримуються поміркованих ідеологічних позицій із мінімальними розбіжностями між собою, а позасистемна парламентська опозиція взагалі відсутня.

У таких системах уряди можуть формуватися однією партією, якщо вона здобула абсолютну більшість голосів, або коаліцією, залежно від розподілу місць у національному парламенті. Стабільність уряду значною мірою залежить від міцності коаліції: у країнах на кшталт Швейцарії вони є стабільними, тоді як у Бельгії, Італії, Нідерландах чи Фінляндії, уряди можуть змінюватися кілька разів протягом терміну повноважень парламенту [110, с. 263]. Цей тип систем охоплює країни із 3–5 конкурентними партіями, серед них – ФРН, Бельгія, Ірландія (трипартійний поділ), Данія (чотирипартійний поділ), Швеція, Голландія, Норвегія (п'ятипартійний поділ). Однак, всі ці партійні поділи є (самі по собі) достатньо гнучкі [107 с. 345].

Система крайнього або поляризованого плюралізму, завжди вирізняється широким представництвом у парламенті, де (переважно) засідають шість і більше політичних партій із суттєвими/крайніми політичними та ідеологічними розбіжностями. В них доволі часто присутні позасистемні опозиційні партії, які виступають проти існуючого соціально-економічного та політичного порядку. Формування уряду зазвичай відбувається завдяки партіям центру, а його стабільність значною мірою залежить від здатності (цих партій) створювати міцні коаліції. Така партійна система характерна для країн, які переживають перехід від авторитарно-тоталітарного до демократичного суспільства тощо. Зазвичай, це держави постсоціалістичного або пострадянського простору, де політична арена наповнена протистояннями між силами, що підтримують або збереження старого політичного порядку, або швидке впровадження нових демократичних принципів.

Типовими прикладами країн з поляризованою системою в різні роки були Франція та Італія. У першій роль партій центру завжди виконували Французька соціалістична партія (ФСП) і Об'єднання в підтримку Республіки (ОПР). Роль лівої деструктивної опозиції – Французька комуністична партія (ФКП), а правої – Національний фронт (НФ). У другій країні – роль партій центру виконувала Християнсько-демократична партія (ХДП), Соціалістична партія Італії (СПІ), Соціал-демократична партія Італії (СДПІ) та деякі інші нечисленні партії лівої (деструктивної) опозиції – Італійська комуністична партія (ІКП), правої деструктивної опозиції – Італійський соціальний рух/Національні праві сили (ІСР–НПС) [110, с. 347].

Атомізована партійна система також відрізняється великою кількістю представлених у парламенті партій, серед яких значну частку складають дрібні та маловпливові політичні кола, зокрема й позасистемні. Така класична система характеризується наявністю опозиції, яка часто діє безвідповідально, не сприяючи конструктивному політичному діалогу.

Формування уряду в умовах атомізованої системи, відбувається або шляхом створення широкої коаліції різних партій, або через використання позапартійного підходу. Проте така система вважається найменш стабільною та найменш ефективною серед усіх відомих партійних моделей. Вона характерна для держав, що здобули незалежність і знаходяться лише на початкових етапах демократичного розвитку. Зазвичай атомізована партійна система виникає після тривалого періоду тоталітарного правління, коли єдина партія домінувала в політичному житті країни тривалий період. У цей час, активно триває процес становлення партійної системи та формування нових політичних структур. Прикладом є ситуація в Україні, Росії, Білорусі й в інших країнах Східної Європи наприкінці ХХ ст., коли вони почали розбудовувати багатопартійну систему, опісля здобуття ними своєї незалежності та суверенітету [44, с. 43].

Окрім того, залежно від характеру союзів, що укладаються між партіями, багатопартійність може бути: 1) блоковою, коли близькі за ідеологією партії об'єднуються в блоки та йдуть на вибори зі спільними кандидатами і спільною

програмою. Наприклад, для Франції завжди характерна двоблоковість, коли на президентські вибори партії йдуть двома блоками – лівим і правим; 2) коаліційною, близької до поляризованої багатопартійності. Ні одна з партій не має більшості в парламенті, достатньої для того, щоб самостійно впливати на склад кабінету міністрів, що формується. Тільки союз з іншим партійними фракціями, дозволяє їм легітимно сформувати коаліційний уряд [114, с. 253].

Варто наголосити, що наявність великої кількості політичних партій у тій чи іншій країні, ще не є показником розвиненої демократії або реального політичного плюралізму. Водночас, функціонуючи в межах єдиного правового поля та дотримуючись спільного законодавства, політичні партії здатні відображати спектр інтересів суспільства, представляючи своїх виборців. Їхня діяльність зосереджується на захисті очікувань і прагнень тих громадян, які висловили їм підтримку під час виборів. Таким чином, багатопартійність у цьому контексті є невіддільним компонентом демократичного механізму самоорганізації суспільства. Вона забезпечує сталу основу для розвитку демократичного парламентаризму, сприяючи представництву інтересів всіх соціальних груп та їхньому залученню до процесу прийняття різних політичних рішень.

У сучасній політології політичний плюралізм визначається як концепція, що пояснює функціонування політичної влади через механізм протидії, або нестійкої рівноваги між різними політичними акторами. У цьому контексті, парламентаризм – будучи важливою складовою державного управління, виступає одним із ключових елементів плюралістичного процесу. Фракційна структура парламенту, взагалі є типовою для багатьох країн із розвиненими парламентськими традиціями, де вона забезпечує можливість врахування різноманітних інтересів. Водночас у країнах, де відсутня розвинена партійна система, яка встановлює чіткі зв'язки між виборцями та законодавчим органом, можуть виникати негативні наслідки.

Ефективна багатопартійність завжди сприяє усуненню однобічності та суб'єктивізму в управлінні суспільством. Вона створює необхідні умови для

врахування різних точок зору та потенційних наслідків рішень, які ухвалює влада, що, своєю чергою, зміцнює демократичний процес і забезпечує більшу легітимність державної політики [6, с. 48].

Багатопартійність, навіть за умови функціонування єдиної коаліції при владі, не передбачає проведення політики, що є простою сумою інтересів, кожної окремо взятої партії. Світовий досвід свідчить, що сама по собі велика кількість політичних кіл не є ні показником демократії, ні взірцем ефективної організації суспільства. Надмірна фрагментація партійного ландшафту, навіть може послабити політичний та ідеологічний потенціал нації, сильно виснажити її інтелектуальні й організаційні ресурси, а також завадити формуванню компетентної та відповідальної політичної еліти та державного апарату. Ба більше, це може спричинити ескалацію політичних конфліктів, підриваючи стабільність такого суспільства.

У сучасних умовах (соціального розмаїття), політичні партії відіграють ключову роль у представництві інтересів різних соціальних груп і верств населення. Вони стали основними структурами, які не лише відображають ці інтереси, але й розробляють ефективні методи політичної боротьби за владу, спрямовані на реалізацію своїх програм і обіцянок перед виборцями. На відміну від інших суб'єктів політики, таких як громадські рухи, масові організації чи державні установи, політичні партії мають особливе становище в суспільстві. Це пояснюється їхньою тісною залежністю від різної електоральної поведінки, інтересів і очікувань виборців. Ця взаємозалежність визначає демократичну спрямованість будь-якого політичного процесу, сприяючи залученню громадян до прийняття важливих суспільно-політичних рішень [7].

Отже, багатопартійна система забезпечує максимальне представництво інтересів всіх соціальних груп у представницьких органах влади. Таким чином, забезпечуючи, якісну реалізацію принципу політичного плюралізму та ідейно-сутнісної різноманітності. Багатопартійність, завжди є надважливою ланкою демократичного механізму самоорганізації суспільства, як і надійною основою демократичного політичного режиму.

2.2. Вибори і референдуми як форми прямої демократії та основа розвитку політичного плюралізму

Вибори є невід'ємною складовою демократичного політичного режиму, через які народ делегує свої повноваження обраним представникам. Вони виступають основним механізмом функціонування сучасної демократії, забезпечуючи участь громадян у політичному процесі. Головна мета виборів полягає у формуванні органів влади шляхом обрання осіб, які ухвалюють ключові рішення в законодавчій, виконавчій та судовій сферах. Вибори також виконують важливу роль, як канал для представництва інтересів різних соціальних груп в органах державної влади. У системі загальних виборів, кожен громадянин має безпосереднє право брати участь у цьому процесі, що робить їх універсальним інструментом демократичного представництва.

Для значної частини громадян (а в деяких країнах, навіть для більшості), вибори залишаються єдиною реальною формою політичної участі. Через вибори, суспільство має можливість впливати на органи влади, оновлюючи чи змінюючи парламенти та уряди, забезпечуючи їхню підзвітність перед народом, а також визначати чи коригувати політичний курс країни. Таким чином, вибори є ключовим інструментом забезпечення демократичності та легітимності політичної системи [49].

Вибори є не лише важливим атрибутом демократії, але й її невіддільною умовою, через яку реалізується принцип політичного плюралізму. По-перше, вибори виступають політичним інститутом, що надає можливість індивідам і соціальним групам формулювати свої вимоги, які відповідають їхнім реальним чи уявним інтересам. Водночас вони дозволяють підтримувати дії політичних лідерів, які відповідають інтересам більшості суспільства, що безпосередньо відображає сутність політичного плюралізму. По-друге, сам процес такого голосування, вже стає важливим інструментом впровадження політичного плюралізму. Він є одним із ключових механізмів вирішення політичних конфліктів, адже вибори дозволяють мирно конкурувати інтересам різних

соціальних груп, забезпечуючи стабільність суспільства. По-третє, вибори слугують засобом легітимації політичного режиму. Вони сприяють залученню громадян до політичного життя через організацію в політичні партії, виборчі клуби та інші об'єднання, створені для захисту інтересів. Завдяки цьому, партії формують місцеві громади й організації, що зміцнюють інтеграцію суспільства та підтримують стабільність політичного режиму. По-четверте, вибори виконують функцію політичної соціалізації. Загальне виборче право, створення передвиборних об'єднань, використання медіа для поширення політичних програм і платформ кандидатів, сприяють політичній освіті громадян. Це надає виборцям можливість, активніше/глибше втручатися у політичний процес і підтримувати живучість принципів «політичного плюралізму». Таким чином, вибори є [над]важливим інструментом, який забезпечує функціонування демократичного режиму, сприяючи мирній конкуренції, легітимності влади, соціалізації виборців і представництву інтересів різних соціальних груп [66].

Щоб забезпечити громадянам можливість вільно обирати будь-яку владу та контролювати її, вибори в демократичних державах повинні проводитися відповідно до визначених демократичних принципів. Ці принципи є основою, на якій виборчий процес стає справжнім вираженням волі народу та формою прямого народовладдя. Демократичні принципи виборів поділяються на базові та додаткові. Базові принципи виборів є загальновизнаними в усьому світі, відповідають міжнародним стандартам і характеризують сталі демократичні (політичні) режими. Вони повинні бути закріплені на законодавчому рівні та є обов'язковими для всіх видів виборів.

До них належать: 1) принцип загальних виборів (де кожен громадянин має право брати безпосередню участь у виборах незалежно від соціального статусу, майнового стану чи інших ознак); 2) принцип рівних виборів (де кожен виборець має однакову кількість голосів із рівною вагою); 3) принцип прямих виборів (коли громадяни голосують безпосередньо за кандидатів чи партії); 4) принцип абсолютної таємності голосування (забезпечення конфіденційності волевиявлення всіх виборців); 5) принцип вільних виборів (де виборці мають

можливість вільно висловлювати свою волю без зовнішнього тиску чи примусу). Додаткові принципи стосуються умов участі кандидатів чи політичних сил у виборах і можуть в себе включати: 1) принцип вільного та рівноправного висування кандидатів (коли усі громадяни мають рівне право висувати свою кандидатуру на будь-яких виборах); 2) принцип гласності та відкритості виборчої кампанії (вся повнота інформації про її хід, має бути обов'язково доступною всій громадськості); 3) принцип рівності можливостей для кандидатів та партій (створення однакових умов для участі у виборчій кампанії для кожного громадянина без виключення). 4) принцип свободи ідейної агітації (кандидати та їхні представники мають право вільно проводити передвиборчий хантинг); 5) принцип неупередженості з боку органів влади (державні установи мають забезпечувати рівне ставлення до всіх учасників виборчого процесу). Дотримання цих принципів забезпечує прозорість виборчого процесу, рівні можливості для всіх учасників і легітимність результатів виборів, що є основою будь-кого демократичного правління [3, с. 174].

Вибори є досить поширеним явищем у політичному та суспільному житті, оскільки вони охоплюють різні інститути та рівні управління. Виборчий процес застосовується для формування парламенту та його складу, обрання президента, представницьких органів (в окремих випадках і виконавчих органів суб'єктів федерації), а також місцевих органів влади. Наприклад, у США федеральні вибори президента проводяться кожні чотири роки. Раз на два роки, відбуваються вибори до Палати представників (нижньої палати Конгресу). У ті ж терміни (але з шестирічним циклом), водночас обирається третина сенаторів, які входять (до складу) верхньої палати Конгресу. На рівні штатів регулярно проводяться вибори губернаторів, членів законодавчих зборів, генеральних прокурорів та інших посадовців. На місцевому рівні громадяни обирають мерів, радників, скарбників, суддів, шерифів, наглядачів шкіл. Окрім того, виборчий процес активно використовується в партіях, профспілках і різноманітних добровільних асоціаціях. Таке різноманіття електоральних форм, створює

широкі можливості для громадян брати участь у політичному житті, проявляти політичну активність і впливати на прийняття рішень у державних та суспільних справах [85, с. 98].

Класифікація будь-яких виборів (за різними критеріями) демонструє їхню багатогранність і здатність, вірно спрямовувати та консолідувати політичні цілі суспільних груп у різних напрямках. Це ще раз підтверджує, що вибори завжди сприяють утвердженню політичного плюралізму.

За територіальною ознакою: 1) загальнонаціональні/загальнодержавні (охоплюють територію всієї держави); 2) місцеві/муніципальні (спрямовані на формування органів місцевого самоврядування); За часом проведення: 1) чергові (відбуваються після закінчення терміну повноважень виборного органу чи посадової особи); 2) позачергові/дострокові (організуються у випадку дострокового припинення повноважень); 3) повторні (проводяться, якщо попередні вибори були визнані недійсними або такими, що не відбулися); 4) довибори (заповнюють вакансії в органах влади або заміщують посади за мажоритарною системою). За об'єктом обрання: 1) вибори [до]парламенту; 2) вибори глави держави; 3) вибори до органів місцевого самоврядування; За правовими наслідками: 1) дійсні (проведені відповідно до виборчого законодавства) 2) недійсні (такі, що були проведені з багатьма порушеннями, та сильно вплинули на результати голосування).

Головні функції виборів: 1) реалізація народного суверенітету (вибори є інструментом, через який народ здійснює своє право бути джерелом влади); 2) залучення до управління (вибори забезпечують участь громадян у процесі керування державою); 3) формування громадської думки (вибори дозволяють суспільству виражати своє ставлення до політичних процесів; 4) легітимація влади (у демократичних державах вибори підтверджують законність органів влади); 5) послаблення соціальної напруги (вибори сприяють досягненню суспільного консенсусу через легальну конкуренцію інтересів); 6) контроль за діяльністю влади (громадяни отримують можливість періодично оцінювати роботу посадових осіб); 7) фільтрація політиків (виборчий процес дозволяє

часто усувати некомпетентних або непопулярних лідерів, значно підвищуючи якість державного управління); 8) зв'язок між народом і владою (вибори слугують механізмом комунікації між громадянами і представниками обраної влади); 9) представлення інтересів груп (через вибори забезпечується участь у політичному процесі різних соціальних груп); 10) рекрутування політичної еліти (вибори дають змогу виявляти та залучати нових лідерів до політичного процесу). Отже, вибори не лише забезпечують функціонування демократичної системи, але й виступають механізмом підтримки «політичного плюралізму» та соціально-економічної стабільності в суспільстві [114, с. 239].

Вибори надають громадянам можливість висловити своє ставлення до політики та її діячів, підтримуючи або відмовляючи у підтримці кандидатам чи політичним партіям. Це ключовий механізм, за допомогою якого виборці впливають на різні напрями державної політики та формування складу органів державної влади. У демократичному суспільстві, саме через вибори, чинна влада отримує легітимність, тобто суспільне визнання її повної законності та правомірності. У ширшому розумінні легітимація – це процес суспільного схвалення або виправдання дії, події, особи чи факту. Вибори виступають інструментом легітимації влади, оскільки демонструють згоду громадянського суспільства з результатами виборчого процесу та складом обраних органів влади. Умовою такої легітимації є проведення виборів у вільний, справедливий та прозорий спосіб, який відображає волю народу. Таким чином, вибори не лише формують державні органи, а й закріплюють їхню легітимність у свідомості громадян, слугуючи основою для функціонування демократичної політичної системи [82, с. 32].

Варто зазначити, що легітимність політичної та державної влади не може існувати де-факто, якщо не забезпечується головна ознака і принцип демократії – «політичний плюралізм». Це яскраво прослідковується при легітимній розвинутій багатопартійності за прикладом всіх країн Західної Європи. Всі сучасні політичні режими використовують процедуру виборів для легітимації влади. Однак, не усі вони дозволяють відобразити справжню волю народу.

Тоталітарні та авторитарні режими демонструють ситуацію, яку американські політологи (Р. Тагепера і М. Шугарт) визначили як «вибір без можливості вибору» [114, с. 242].

Референдум є особливим інститутом демократії, що виступає важливим засобом управління державними та місцевими справами. Як форма прямого народовладдя, референдум завжди забезпечує громадянам можливість брати безпосередню участь у прийнятті найважливіших рішень. Термін «референдум» походить від латинського слова «referendum», що означає «те, що повинно бути повідомленим». Це процедура, за допомогою якої вирішуються кардинальні питання загальнонаціонального або місцевого значення. Наприклад, ухвалення чи внесення змін до конституції, прийняття важливих законів чи інших рішень, які мають ключове значення для всього суспільства. Референдум є одним із найважливіших інститутів безпосередньої демократії. Його ідейно-сутнісна мета полягає в забезпеченні всезагального народовладдя, коли громадяни мають змогу безпосередньо впливати на державне управління та розв'язання питань місцевого самоврядування. Це значно зміцнює демократичні принципи, підвищує відповідальність влади перед суспільством і забезпечує врахування волі більшості у процесі ухвалення ключових рішень [92, с. 256].

Референдум вважається ключовим елементом безпосередньої демократії та одним із основних інструментів законодавчого процесу. Його унікальність полягає в тому, що рішення приймається всім народом, що робить референдум безпосереднім проявом народного суверенітету.

Цей механізм має кілька основних характеристик: 1) безпосередня участь громадян (референдум надає кожному виборцю можливість прямо висловити свою позицію щодо ключових питань); 2) принцип «одна людина – один голос» (коли кожен громадянин має рівне право голосу, незалежно від соціального статусу чи інших ознак); 3) прийняття рішень на основі волі більшості. Результат референдуму завжди ґрунтується на підтримці більшості учасників голосування, що забезпечує (цілковиту/повну) легітимність і демократичність ухваленого рішення. Отже, референдум є потужним інструментом демократії,

який дає змогу громадянам безпосередньо впливати на законодавчий процес і брати участь у вирішенні найважливіших питань державного чи місцевого значення [119, р. 110–111].

Референдуми поділяють на загальнонаціональні (що проводяться в межах всієї державної території) та місцеві (які проводяться в окремих суб'єктах федерації або адміністративно-територіальній одиниці). Загальноприйнятим є класичний поділ референдумів на конституційні й законодавчі. Предметом конституційного референдуму є проект нової конституції чи конституційна реформа, або поправки до чинної конституції (Франція, Японія, Швейцарія). Предметом законодавчого референдуму, може бути проект закону, або вже діючий закон, що вже набрав чинності.

Референдуми можуть класифікуватися за суб'єктами, тобто ініціаторами їх проведення. Ініціатива може бути парламентська, урядова, президентська й народна. У деяких випадках парламент повідомляє про референдум і призначає його дату (як, наприклад, в Угорщині). У Болгарії Народні збори (парламент) ухвалюють рішення щодо проведення референдуму, а президент визначає дату його проведення (коли політичне рішення вже прийняте). У деяких випадках, якщо громадяни країни зібрали необхідну кількість підписів, то референдум призначається Главою держави – президентом (такий порядок установлений у Словаччині). І якщо 350 тис. громадян Словаччини зберуть необхідні підписи, то референдум призначається, а його дату називає президент [99, с. 5].

Референдуми поділяються на обов'язкові та консультативні, залежно від їхньої ролі у прийнятті остаточних (законодавчих і політичних) рішень. У випадку обов'язкового референдуму, рішення ухвалене громадянами шляхом голосування, має остаточний характер та є обов'язковим для виконання. Результати такого референдуму не потребують додаткового затвердження іншими органами влади, оскільки саме народне волевиявлення виступає як остаточна інстанція.

Консультативний референдум має іншу природу. Його основна мета – з'ясувати думку громадян щодо питання, винесеного на голосування. Однак

рішення, ухвалене в результаті такого референдуму, не є остаточним. Воно носить рекомендаційний характер і слугує орієнтиром для органів влади, зазвичай парламенту, які мають компетенцію остаточно вирішувати це питання. Проведення консультативного референдуму є важливим етапом у процесі прийняття рішення, адже воно дозволяє врахувати позицію населення. Водночас остаточне слово залишається за відповідним інститутом влади, що забезпечує баланс між прямою демократією та представницьким управлінням [13, с. 134].

У Швейцарії факультативні референдуми проводяться у випадках, коли їх ініціюють 50 тис. громадян або вісім кантонів. Такий референдум може бути організований у разі прийняття федеральних законів, які проголошені терміновими і діють більше одного року. А також федеральних постанов, що передбачені чинною Конституцією для голосування, або міжнародних угод, які викликають суспільний інтерес. Цей інструмент надає можливість громадянам і кантонам брати участь у вирішенні ключових питань державної політики, підтверджуючи роль референдуму, як (принципово) важливого механізму безпосередньої демократії [58, с. 102].

Референдуми в різних країнах мають свої особливості, що залежать від конституційних положень і політичних традицій. У Фінляндії та Швеції, наприклад, референдуми завжди мають консультативний характер, що означає, що їхні результати є лише рекомендаціями для органів влади. Натомість, Конституція Австрії, дозволяє проводити всенародні референдуми з питань загальнонаціонального значення, які регулюються чинним федеральним законодавством. Вони ініціюються парламентом за вимогою депутатів або федерального уряду. Водночас визначено, що на референдумах не можна розглядати питання, які належать до компетенції судів, адміністративних органів або стосуються виборів.

У Греції президент може оголосити референдум щодо важливих національних питань за декретом, якщо таке рішення підтримала абсолютна більшість депутатів за пропозицією уряду. Окрім того, референдум можливий

стосовно тих законопроектів, які регулюють суспільно важливі питання, за винятком фінансових. Данія передбачає можливість референдуму щодо законопроектів на вимогу однієї третини депутатів (за рішенням прем'єр-міністра), що реалізує механізм парламентського вето меншості. Однак на референдум заборонено виносити питання, пов'язані з фінансами, бюджетними асигнуваннями, державними посадами, податками, окладами, натуралізацією, експропріацією, пенсіями. А також ті, що стосуються відмови від міжнародних зобов'язань держави.

У Ірландії президент проголошує референдум, коли йдеться про зміни до Конституції, які потребують затвердження більшістю голосів. Якщо ж питання стосується іншої сфери, рішення вважається неприйнятним, якщо проти нього голосує третина (33,3 %) виборців. В Іспанії референдуми проводяться для ухвалення найважливіших політичних рішень. Їх призначає сам король за пропозицією голови уряду, але попередньо, це має схвалити Конгрес депутатів. Конституція надає громадянам право на законодавчу ініціативу, за винятком питань оподаткування, міжнародних відносин і помилювання. Для її реалізації потрібно зібрати щонайменше 500 тисяч засвідчених підписів. В Італії референдум не може проводитися з питань податків, бюджету, амністії, помилювання або міжнародних угод. Основні питання, що можуть бути предметом референдуму, включають скасування закону або його частини, а також голосування щодо конституційних поправок. Для народної ініціативи потрібно зібрати 500 тисяч підписів виборців або підтримку представницьких органів п'яти регіонів [84, с. 44–45].

У Франції президент може ініціювати референдум за пропозицією уряду під час сесії парламенту, або на основі спільної пропозиції обох його палат. На референдум можуть бути винесені питання організації державної влади, економічної та соціальної політики, міжнародних договорів або змін до Конституції, які попередньо затверджені парламентом. Стаття 11 Конституції, навіть дозволяє президенту обходити парламент у законодавчому процесі за умови підтримки уряду чи палат. Президент Шарль де Голль, завжди активно

використовував це положення, часто ігноруючи формальні процедури. Ці приклади свідчать про різноманіття підходів до проведення референдумів, що залежить від різних конституційних норм, традицій і політичного контексту кожної країни [84, с. 44–46].

Отже, через всенародний референдум не завжди відбувається реалізація принципу «політичного плюралізму сповна. Оскільки, враховується лише більшість голосів при голосуванні. Проте, це дозволяє сформувати різнобічні погляди на певні питання і дає можливість (таким чином) внести певні/різні корективи або політико-правові пропозиції. Водночас, справжні демократичні, вільні, рівні вибори створюють основу для розвитку «політичного плюралізму» в так званих «перехідних демократіях» тощо. А в розвинутих демократичних державах (з ліберальною політичною системою та ефективними інститутами публічної влади) які є частиною артикуляції певних вимог, або агрегації різних суспільних інтересів (та їх виходу всередину політичної системи), вони є вкрай важливими. Таким чином, постійно забезпечується безперервний зв'язок між обраною владою та свідомим суспільством. Референдум ж (в свою чергу), є легітимним інструментом безпосереднього народовладдя та політико-правового впливу на законотворчість в державі.

2.3. Інститути громадянського суспільства як суб'єкти плюралістичної демократії

Для того, щоб повністю розкрити значення інститутів громадянського суспільства як суб'єктів демократії, важливо зрозуміти основи функціонування громадянського суспільства, як єдиної/цілісної системи. Це дозволяє (сповна) усвідомити, як інститути громадянського суспільства взаємодіють між собою, а також визначити їхню реальну та юридичну роль у демократичному процесі. Громадянське суспільство можна охарактеризувати як систему, яка забезпечує функціонування соціальної, культурної та духовної сфер життя суспільства. Воно сприяє їх відтворенню та передачі від одного покоління до іншого. Основою громадянського суспільства є сукупність незалежних від держави суспільних інститутів, які забезпечують умови для: 1) самореалізації особистості та колективів (це охоплює діяльність, спрямовану на розвиток і задоволення індивідуальних чи групових потреб); 2) реалізації приватних інтересів і потреб (громадянське суспільство надає простір, де індивідуальні й колективні ініціативи завжди можуть знаходити підтримку, не залежачи від державного контролю). Таким чином, громадянське суспільство функціонує як своєрідний механізм, що підтримує автономію соціальних і культурних процесів, зберігаючи їхню самостійність від держави. Це сприяє формуванню демократії, де кожен інститут, організація чи індивід, мають можливість вільно виражати свої інтереси та потреби, інтегруючись у загальну систему соціальних взаємин [109, с. 57].

Громадянське суспільство є не лише сукупністю інститутів, а й складною системою відносин. У цьому контексті воно охоплює духовну, соціокультурну та політико-культурну взаємодію, відображаючи не лише діяльність інституцій, які працюють у цих сферах. Але й результати їхньої роботи (як матеріальні, так і глибоко духовні). Це означає, що громадянське суспільство є невіддільним від національних і релігійних традицій, звичаїв, міфів, символів, морально-етичних норм і цінностей тощо. У ньому переплітаються різноманітні аспекти людської

діяльності, формуючи багатогранну систему, яка базується на культурній та соціальній спадщині. Також, громадянське суспільство включає в себе систему соціальних зв'язків, через яку реалізуються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші інтереси людей. У цих зв'язках (фактично) відображаються як індивідуальні, так і колективні потреби, що сприяє їхній гармонійній інтеграції в суспільне життя. Таким чином, громадянське суспільство є багат шаровою структурою, яка поєднує інститути, традиції, цінності та соціальні зв'язки, якісно забезпечуючи взаємодію між людьми, сприяючи розвитку їхніх інтересів у різних сферах [57, с. 277].

Громадянське суспільство також є типом взаємодії, певною моделлю соціальної організації з властивими їй якісними характеристиками, а саме: 1) суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві, завжди виступають вільні і рівні індивіди, які вірять в свою здатність вирішувати проблеми; 2) для них не є чужими колективні проблеми і вони зорієнтовані на суспільні справи; 3) індивідуалізм і конкурентність в їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співпраці, здатністю йти на компроміси, зваженістю і толерантністю [80, с. 107].

Громадянське суспільство як комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, включає в себе наявність і розвиненість: 1) соціальних інститутів (завжди незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом і в реальному доступі всіх громадян до правової справедливості; структурована, інституціалізована і сильна політична опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, (обов'язково, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, різні громадські та аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації тощо)); 2) соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю лише у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до багатьох добровільних, суспільних, почасти неформалізованих і «віртуальних» (наприклад, через інтернет-лист) об'єднань;

поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобіювання суспільно-значимих ініціатив); 3) різних суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників і суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати власної гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність й взаємодопомога) [96, с. 170].

Структура сучасного громадянського суспільства представлена п'ятьма основними системами, кожна з яких відображає специфічні сфери його життєдіяльності: соціальна, економічна, політична, духовно-культурна та інформаційна. Соціальна система є базовим рівнем громадянського суспільства, що охоплює різні спільноти та відносини між ними. Вона включає: перший рівень: інститути родини, виховання та освіти, які сприяють соціалізації особистості; 2) другий рівень: відносини, що формуються через безпосередні зв'язки між людьми та їхню участь у колективах або об'єднаннях за інтересами; 3) третій рівень: взаємодію між великими соціальними групами, такими як класи, нації, раси або соціальні стани.

Економічна сфера включає інститути власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання. У цій сфері індивіди реалізують свої економічні інтереси, формуючи різні зв'язки, які забезпечують функціонування ринку та господарської діяльності.

Політична система громадянського суспільства, охоплює всю діяльність політичних партій та громадсько-політичних об'єднань. Вона є простором, де індивіди реалізують свої політичні інтереси та залучаються до політичного життя, впливаючи на формування державної політики. Духовно-культурна система, це сфера, що включає відносини, які виникають навколо духовних і культурних цінностей. А також діяльність освітніх, наукових, культурних і релігійних установ. Вона забезпечує формування світогляду, морально-етичних норм і культурних традицій. Хоч вона прямо не згадана, інформаційна система в сучасному громадянському суспільстві відіграє ключову роль. Це мережа

інституцій і каналів, які забезпечують поширення інформації, обмін знаннями та створення певних умов для громадської дискусії, формуючи основу для усвідомленої участі громадян у суспільному житті. Таким чином, кожна з цих систем відіграє [над]важливу роль у забезпеченні багатогранного розвитку громадянського суспільства, сприяючи реалізації соціальних, економічних, політичних, культурних та інформаційних потреб індивідів й різних спільнот [22, с. 203].

Плюралізм є однією з ключових/фундаментальних рис, що визначає громадянське суспільство та проявляється в усіх його сферах. В економічній сфері плюралізм відображається в різноманітті форм власності, що забезпечує економічну свободу та стимулює розвиток. У соціальній та політичній сферах, плюралізм проявляється через наявність розгалуженої мережі всіляких суспільних організацій, які дозволяють індивідам висловлювати свої інтереси, реалізовувати права та захищати власні позиції. У духовній сфері, плюралізм означає забезпечення світоглядної свободи, виключення дискримінації за ідеологічними переконаннями, а також толерантне ставлення до релігійних відмінностей і протилежних поглядів.

Основою розвиненого громадянського суспільства є активна діяльність його суб'єктів – інститутів громадянського суспільства. Термін «інститути громадянського суспільства» настільки багатозначний, що охоплює кілька підходів до його тлумачення: 1) це суб'єкти, які через свою діяльність формують суспільні відносини, спрямовані на утвердження громадянського суспільства; 2) це сукупність норм, насамперед конституційного права, які регулюють суспільні відносини у відповідних сферах і складають частину багатовимірної системи правового регулювання; 3) це узагальнена назва для всіх впорядкованих і структурованих проявів громадянського суспільства, які включають як інституційні, так і неформальні механізми організації якісного соціального життя. Тому, кожен із цих підходів заслуговує на увагу та підкреслює багатовимірність громадянського суспільства. При цьому, жоден із них не може претендувати на абсолютну істину, оскільки всі вони доповнюють

один одного й відображають різні аспекти складної структури громадянського суспільства [61, с. 36].

Інститути громадянського суспільства, через які безпосередньо реалізується принцип політичного плюралізму, виконують важливу роль у забезпеченні демократичних процесів і до них належать наступні компоненти: 1) добровільні суспільні організації та рухи, а також політичні партії на ранніх етапах свого існування (тобто, ще до того, як вони стають частиною механізмів здійснення державної влади та забезпечують своєрідний майданчик для вільного вираження ідей, сприяючи плюралізму думок і інтересів); 2) незалежні засоби масової інформації, які створюють простір для обговорення різних точок зору, висвітлюють актуальні проблеми та сприяють формуванню об'єктивної громадської думки; 3) громадська думка як соціальний інститут (що виражає погляди та настрої різних соціальних груп, впливаючи на ухвалення рішень у демократичному суспільстві); 4) вибори та референдуми, які стало виступають інструментами формування та вираження громадської думки, а також захисту інтересів окремих груп громадян; 5) елементи судової та правоохоронної системи, залежні від громадянського суспільства (такі, як, суд присяжних, наприклад, або різні (народні) загони міліції, що допомагають забезпечувати справедливість і дотримання прав людини та громадянина).

Різні дослідники громадянського суспільства наголошують, що в його структурі існує ядро інститутів, яке виконує ключову функцію: підтримка та уточнення меж між громадянським суспільством і державою. Цей процес передбачає дві взаємопов'язані дії: розширення соціальної рівності та свободи, що сприяє створенню рівних умов для реалізації інтересів усіх (без винятку) членів суспільства; реструктуризація та демократизація державних інститутів, що забезпечує їхню відповідність принципам демократичного управління. Ці інститути є основою механізмів взаємодії громадянського суспільства з державою, сприяючи його зміцненню та розвитку у контексті демократії [109, с. 57].

Інститути громадянського суспільства, як типові суб'єкти плюралістичної демократії, здатні безпосередньо впливати на ухвалення політичних рішень, особливо на місцевому рівні. У цьому контексті, вони можуть виконувати функції як груп інтересів (що представляють погляди та потреби певних соціальних груп), так і груп тиску, які активно/системно просувають такі інтереси, впливаючи на державні органи. Ще однією важливою функцією інститутів громадянського суспільства є соціальний контроль, який передбачає нагляд за діями влади та сприяння дотриманню демократичних норм. Однак така функція повноцінно реалізується лише в умовах розвиненої демократії, де громадянське суспільство має належний/значний рівень своєї незалежності та організованості.

Громадянське суспільство також виконує ключову роль у гарантуванні свободи вибору для кожної людини, підтримуючи принцип плюралізму у всіх сферах життя, зокрема економічній. Наприклад, воно сприяє утвердженню таких сутнісних засад: 1) пріоритет прав людини, що забезпечує цілковиту недоторканність індивідуальних свобод і гідності; 2) виключення монополії ідеології, що гарантує право на різноманітність поглядів і різних переконань, включаючи свободу совісті та релігії. Взагалі, громадянське суспільство має ґрунтуватися на принципах абсолютної свободи, рівності, самоорганізації та саморегулювання. Ці ключові основи сутнісно-ідейного рівня, дозволяють йому ефективно підтримувати демократичний устрій, сприяти сталому розвитку суспільства та забезпечувати можливості для реалізації прав і інтересів усіх громадян [80, с. 109].

Громадянське суспільство (як і будь-яка життєздатна спільнота людей), характеризується сутнісною єдністю, яка поєднує не лише схожість соціальних груп, відносин та установок, але й їхнє різноманіття, плюралізм і відмінності. Водночас плюралізм не є хаотичним набором ізольованих інтересів чи потреб. Навпаки, громадянське суспільство можна порівняти з гармонійною системою, в якій різні елементи утворюють гнучке та взаємопов'язане ціле (як це, вдало зазначав, західний дослідник С. Франк).

Органічне співіснування різноманітних соціальних сил в межах громадянського суспільства, базується на їхньому (спільному) прагненні до спільного життя. Визнання самоцінності особистості, її багатьох прав і свобод, нерозривно пов'язане з відповідальністю кожного перед суспільством та іншими його членами. У цьому контексті велике значення мають механізми, які сприяють досягненню громадянської злагоди (й гармонії) між самими соціальними групами. Взаємодія соціальних груп із державною владою відбувається за допомогою посередників, які відіграють важливу роль у комунікації та реалізації групових інтересів. До таких посередників належать групи інтересів, політичні партії, засоби масової інформації та інші організації. Їхня активність визначає ефективність трансляції потреб і цілей соціальних груп. При цьому, одна й та сама група може бути представлена кількома медіаторами, що забезпечує гнучкість у комунікації.

Політичні асоціації можуть формуватися самостійно шляхом організації дій громадян, які належать до певної групи, використовуючи різні механізми, такі як голосування, жереб, ротація, референдум чи плебісцит. Інший спосіб – це делегування представницьких повноважень уже існуючим організаціям, які діють на політичному ринку. Ця взаємодія створює основи для злагодженого функціонування громадянського суспільства, сприяє утвердженню плюралізму і забезпечує ефективний зв'язок між суспільством та державою [87, с. 145–146].

Громадянське суспільство (як сфера суспільної взаємодії) виникло не завдяки законам ринку (де кожен діє ізольовано, і не за ініціативою влади), а як результат самостійної активності громадян та їх цільових груп. Його основою є діяльність активних людей, які усвідомлюють свої права та реалізують їх у різних формах суспільно-політичної участі. Такі громадяни беруть участь у виборах, мітингах, демонстраціях і протестах, висловлюють свою позицію щодо дій влади й реакційно реагують на її порушення або зловживання. Інститути громадянського суспільства виконують важливу роль у забезпеченні взаємодії між самою державою, бізнесом і суспільством. Вони використовують ресурси державного та приватного секторів для задоволення суспільних потреб,

сприяючи діалогу та взаєморозумінню між різними соціальними групами. Попри це, громадянське суспільство не прагне до захоплення влади. Його мета полягає у створенні противаги політичному класу та бюрократії, змушуючи їх поважати волю суспільства та діяти відповідно до норм закону. Проте, повна самоорганізація суспільства, яка може привести до утворення масових груп тиску, викликає занепокоєння у влади, оскільки така ситуація становить для неї певну загрозу. Таким чином, громадянське суспільство виступає незалежною силою, яка захищає суспільні інтереси, стимулює прозорість у діях влади та сприяє розвитку демократії [18, с. 55–56].

Діяльність громадянського суспільства вважається його справжнім проявом лише тоді, коли вона спрямована на захист основних цінностей і вдосконалення інституційних механізмів ліберальної демократії. У цьому сенсі, громадянське суспільство має певний/своєрідний політичний характер, адже його функціонування безпосередньо впливає на політичні процеси. У Чехії, наприклад, погляди на взаємозв'язок громадянського й політичного суспільства є предметом активних (академічних дискусій). Деякі політики, такі як В. Клаус, і політологи (серед яких Й. Пеге), розділяють ці поняття, протиставляючи громадянське суспільство політичному. Водночас вони визнають, що політика й політичні партії є невіддільною частиною громадянських структур, оскільки саме через них відбувається трансляція суспільних інтересів і реалізація демократичних принципів. В. Гавел підкреслював, що там, де громадянське суспільство не має достатнього простору для розвитку, демократія швидко слабшає. У таких умовах виникає ризик швидкого посилення авторитарних і тоталітарних тенденцій, які позбавляють громадян можливості впливати на державні процеси. Отже, громадянське суспільство не лише сприяє захисту демократичних цінностей, але й слугує бар'єром для появи тоталітаризму, забезпечуючи простір для розвитку політичної культури та свободи [23, с. 133].

Громадянське суспільство чіткіше осмислює власну ідентичність, ніж центральну політику. Частина організацій громадянського суспільства активно пов'язана зі сферою політики. Серед керівництва (деяких) добровільних

об'єднань є доволі впливові політики. Тому його адепти завжди прагнуть до встановлення контактів з політиками, отримання доступу до державних і суспільних фондів, різних державних дотацій тощо [88, с. 75].

Політичний характер рішень, ухвалюваних (переважно) на локальному рівні, вивчається в межах концепції комунальної (муніципальної) політики. Цей підхід розглядає громаду як політичну одиницю, яка функціонує в межах загальнодержавної політичної системи. Місцеве самоврядування в цьому контексті, завжди виступає формою політичного управління. Оскільки, його головна мета полягає в узгодженні інтересів різних соціальних груп, що входять до складу громади. Це управління забезпечує баланс між локальними потребами та загальнодержавними цілями, сприяючи демократичному розвитку та стабільності на рівні всієї громади. Таким чином, місцеве самоврядування виконує [над]важливу політичну функцію, слугуючи механізмом реалізації принципів демократії на рівні, найближчому до громадян [88, с. 74].

Контекстуальний аналіз політико-інституційних взаємодій, дозволяє нам глибше зрозуміти вплив різних чинників на політичну поведінку. Він дає змогу створити багаторівневі пояснення, які поєднують причинно-наслідкові зв'язки з соціальними та різними структурними особливостями, що завжди формують політичний процес. Цей підхід включає в себе кілька ключових елементів: 1) визначення об'єктивних характеристик контексту (це аналіз умов і середовища, в яких відбувається політична взаємодія, включаючи соціальні, економічні, культурні та політичні параметри); 2) оцінка індивідуальних характеристик акторів і інституцій (коли вага зосереджується на особливостях, які впливають на сприйняття ними контекстуальної інформації та формують їхню поведінку, зокрема мотивацію, цінності, ресурси та досвід); 3) інформаційна складова контексту (це аналіз доступності, якості та впливу інформації, яка визначає рішення та дії політичних акторів). Такий комплексний підхід, дозволяє краще врахувати взаємозв'язок між різними рівнями існуючої політичної системи, від індивідуальних до інституційних, а також вплив контекстуальних змін на формування політичної поведінки. У результаті, все це, сприяє більш глибокому

розумінню механізмів взаємодії у політиці та розробці ефективних рішень для управління складними політичними процесами [116, с. 118].

Отже, сучасне громадянське суспільство можна розглядати як систему рівноправних і вільних інститутів, які дотримуються законів держави й водночас, активно взаємодіють із нею. Його інститути сприяють об'єднанню та мобілізації соціальних груп і організацій навколо спільних інтересів. Це допомагає визначати пріоритети суспільного розвитку, формувати зміст політичного курсу та здійснювати громадський контроль за діяльністю державних і політичних інституцій, зокрема політичних партій. Політичний плюралізм у демократичному суспільстві забезпечується через кілька ключових механізмів. Наприклад, багатопартійна система надає змогу представити різноманіття інтересів у структурах влади (хоч це і не завжди гарантує їх повну реалізацію). Вона створює певний баланс між суб'єктивними рішеннями та плюралізмом, пропонуючи різні механізми для врахування всіляких наслідків ухвалених рішень. Вибори виступають важливим інструментом, що дозволяє формувати органи влади, впливати на політичний курс і забезпечувати незалежний/громадський контроль. Через виборчий процес, громадяни можуть мирно конкурувати, висловлювати свої інтереси та брати активну участь у політичному житті, всіляко сприяючи політичній соціалізації та утвердженню принципу демократичного плюралізму.

Щодо референдумів, то вони є проявом безпосереднього народовладдя, які гарантують можливість участі громадян у вирішенні місцевих і державних питань. Це дозволяє краще реалізувати принцип народного суверенітету через демократичний механізм. Розвинене громадянське суспільство є визначальним показником рівня демократії в країні. Згідно з договірною теорією, активність і ініціатива громадян стають основою для ефективного функціонування держави і політичної системи. Це забезпечує збалансоване врахування інтересів і потреб суспільства. Принцип плюралізму (як фундаментальна основа громадянського суспільства), визначає взаємодію держави та сучасного суспільства, формуючи демократичний порядок і сприяючи розвитку гармонійних суспільних відносин.

Висновки до розділу 2

«Політичний плюралізм» є невід’ємним елементом і маркером новітнього демократичного суспільства, що знаходить своє вираження у багатопартійності, легітимному/виборчому процесі та легітимній діяльності всіх інститутів громадянського суспільства. Багатопартійність забезпечує ідеологічне та організаційне розмаїття політичного життя, створюючи умови для конкуренції ідей, вільного змагання політичних кіл та легітимної (засадничої) конкуренції. Успішне функціонування багатопартійної політичної системи, завжди сприяє збалансованості політичного спектра та відображенню «абсолютних» інтересів різних соціальних груп у процесі прийняття державних рішень.

Водночас, вибори та референдуми (як форми прямої/дієвої демократії), відіграють ключову роль у забезпеченні політичного плюралізму, слугуючи механізмами легітимації влади, циркуляції політичної еліти та виявлення волі громадян. Вибори виконують функцію барометра політичного життя, що дає змогу оцінити вплив різних політичних сил і рівень підтримки їхніх програм серед більшості населення. Референдуми завжди доповнюють будь-які вибори, дозволяючи громадянам (без значення їх соціального чи економічного рангу) безпосередньо впливати на ключові/державні рішення в різних областях.

Інститути громадянського суспільства, серед яких – слід перерахувати профспілки, громадські організації, асоціації, політичні об’єднання тощо, є критично важливими (незамінними) суб’єктами сучасної плюралістичної демократії. Адже, вони забезпечують реалізацію інтересів громадян, сприяють формуванню громадської думки та служать посередником між суспільством і владою. Їх автономність від держави є умовою для ефективної та продуктивної роботи, а активна участь у суспільно-політичному житті країни, помітно сприяє якісному зміцненню демократії та розвитку політичного плюралізму загалом.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

3.1. Політичний плюралізм в Україні: ретроспективний аналіз

Розвиток «політичного плюралізму» в Україні, доцільно аналізувати у контексті становлення партійної системи, політичних інститутів, виборчої системи та громадянського суспільства. Вивчення цих аспектів дає можливість закласти основу для глибшого розуміння і подальших досліджень у цій сфері. Історичний досвід показує, що незалежно від прагнень окремих правлячих угруповань, демократія все ж залишається основним механізмом розвитку політичного життя у розвинених країнах. Політичний плюралізм, поділ влад, змагальність у виборах та юридична рівність індивідів є елементами, що тісно взаємопов'язані з ринковою економікою та громадянським суспільством. Ця система не лише дозволяє легально регулювати соціально-політичні конфлікти, але й амортизувати суспільну напругу через використання демократичних інститутів для стабілізації існуючого порядку.

Політичний плюралізм не обмежується багатопартійністю. Його розвиток також передбачає визнання розбіжностей інтересів різних соціальних верств, етнічних груп, професійних об'єднань і пошук механізмів їх узгодження в інтересах як суспільства в цілому, так і окремих громадян держави. У процесі демократизації українського суспільства, побудованого на засадах плюралізму, можливо формування якісно нової, раціональної та мобілізаційної політичної свідомості. Така свідомість (у свою чергу), може сприяти появі соціально-політичних позицій, здатних змінити структуру політичної участі та підвищити її ефективність. Розвиток плюралізму в Україні є ключем до розбудови стійкої демократії, яка базується на узгодженні різних інтересів, ефективній взаємодії соціальних груп і забезпеченні стабільного суспільного ладу [4, с. 25].

Історія становлення багатопартійності в Україні охоплює чотири ключові етапи, які сповна відображають процес трансформації політичної системи від монопартійного правління до розмаїття партійних структур. Перший етап (1988–1989 рр.): створення умов для багатопартійності. У цей період, активно з'являються перші опозиційні до КПРС неформальні об'єднання та рухи, які згодом трансформувалися в політичні партії. В Україні активну діяльність розпочинають такі організації, як Українська демократична спілка (згодом перейменована на Українську народно-демократичну лігу), Українська Гельсінська Спілка (УГС) та Народний рух України (НРУ) за перебудову. Ці об'єднання стали першими кроками до створення альтернативи комуністичній (совітській) ідеології. Другий етап (1989–1990 рр.): безпосереднє формування багатопартійності. У цей час в Україні було створено понад 20 політичних партій, які об'єднали понад 30 тисяч осіб. Це свідчило про поступовий перехід від однопартійної системи до багатопартійної, що заклало стійкі основи для політичного плюралізму. Третій етап (початок 1991 р. – серпень 1991 р.): кардинальні зміни у політичній системі. Події серпня 1991 р., коли відбулася спроба державного перевороту в Москві (путч ГКЧП), призвели до заборони діяльності Комуністичної партії України (КПУ) через її пряму причетність до перевороту. А 24 серпня 1991 р. було проголошено Акт про незалежність України, що стало переломним моментом у становленні демократичного ладу та багатопартійності. Четвертий етап (з 1992 р. – до сьогодні): подальший розвиток багатопартійності. У цей період сформувалася значна кількість політичних партій, що відображає зростання політичної активності та розмаїття ідеологій в українському суспільстві. Ці етапи відображають складний шлях України до демократії, на якому багатопартійність стала важливим механізмом політичного плюралізму та представництва інтересів різних соціальних груп [91, с. 260–261].

Основні розмежувальні критерії між політичними партіями змінювалися з плином часу. На початковому етапі ключовою основою розмежування була ідеологія. Згодом, на другому етапі, акцент змістився на ставлення політичних

сил до існуючого режиму. Наприкінці третього (й на початку) четвертого етапу основними чинниками, які визначали розмежування між всіма партіями, стали різні соціокультурні аспекти. Найбільші трансформації у партійній системі, відбулися під час другого й наприкінці третього етапів. Оскільки, у цей період відбувалося встановлення або перегляд конституційних засад, які регулюють діяльність політичних партій, визначення їхньої ролі у владних структурах, а також реформування виборчого законодавства. Важливий вплив на формування партійної системи у період з другого до четвертого етапу, мали відносини між Президентом та Парламентом, а також характер взаємодії влади з політичною опозицією [77, с. 13].

Впродовж розвитку багатопартійності в Україні, всі політичні партії та партійна система зазнали істотних змін. На початкових етапах, включаючи перший і частково другий, політичні партії прагнули відігравати ключову роль у визначенні стратегічних напрямків розвитку держави та суспільства, а також реалізовувати ці завдання через участь у діяльності органів державної влади. Однак з часом, ця роль була перебрана позапартійними структурами влади, які захищали інтереси великого капіталу й провідних кланово-промислових груп. Ці структури фактично закріпили соціальну нерівність, встановили власні правила функціонування політичної системи та специфічну модель відносин із суспільством. У таких умовах, політичні партії не змогли стати повноцінними представниками всіх суспільних інтересів. Вони зосередилися переважно на забезпеченні доступу до влади своїх еліт або пов'язаних бізнес-структур, що обмежувало їхню роль, як інститутів представництва громадських груп.

Репрезентація різних суспільних інтересів набула для українських партій переважно інструментального характеру: вони використовували суспільні настрої, соціально-економічні потреби (соціокультурні орієнтації громадян), як засіб у боротьбі за владу. Це призвело до низки характерних змін: зменшення ваги програмно-ідеологічних засад, регіоналізації електоральної підтримки, підвищення значущості лідерів і «блокового» формату, а також зниження рівня внутрішньопартійної демократії [76, с. 1].

Виборча система України розвивалася відповідно до змін і викликів партійної системи, а її еволюція може бути поділена на чотири основні етапи:

- 1) Етап мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості в умовах тоталітарної політичної системи (до березня 1990 р.). На цьому етапі вибори проводилися за мажоритарною системою, де перемогу отримував кандидат, який здобув абсолютну більшість голосів виборців. Цей період відзначався домінуванням однопартійної системи, коли владу повністю контролювала комуністична партія, що не залишало простору для «політичного плюралізму»;
- 2) Етап мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості в умовах атомізованої партійної системи (1990 – вересень 1997 р.). Після краху тоталітарного режиму, вибори проводилися в умовах крайнього плюралізму, де діяли численні дрібні політичні сили без чіткої структурованості. Попри використання мажоритарної системи абсолютної більшості, партійна система залишалася фрагментованою, а політична стабільність була сильно обмеженою;
- 3) Етап запровадження змішаної виборчої системи (з вересня 1997 р.). У цей період була запроваджена змішана виборча система, яка поєднувала мажоритарний та пропорційний принципи. Половина депутатів обиралася в одномандатних округах, а інша половина – за партійними списками. Це стало спробою збалансувати інтереси як регіональних еліт, так і політичних партій;
- 4) Етап пропорційної системи з закритими партійними списками (2006–2007 рр.). Цей етап позначився переходом до повністю пропорційної виборчої системи, де вибори проводилися виключно за партійними списками. Виборці голосували за партію, а не за окремого кандидата. Причому, списки були закритими, що означало відсутність можливості впливати на порядок кандидатів у них. 7 листопада 2011 р. прийнятий ЗУ «Про вибори народних депутатів України», який знову повертає змішану мажоритарно-пропорційну виборчу систему. Кожен із цих етапів відображав не лише зміни у виборчих процедурах, але й трансформацію політичної системи України та еволюцію взаємодії між політичними акторами й виборцями [102, с. 244].

Виборча система України за роки незалежності пройшла значний шлях трансформації. Перші вибори парламенту в незалежній Україні проводилися за мажоритарною системою, наступні – вже за змішаною (мажоритарно-пропорційною). Чинним нині Законом «Про вибори народних депутатів України», закріплено змішану виборчу систему. Але, хоч би яку систему було обрано, потрібен час, щоб вона довела своє право на існування, глибоко вкоренилася в політичну систему й менталітет українців, ставши одним із рушійних інструментів у побудові демократії [99, с. 5].

У контексті трансформаційного етапу (який переживає Україна), вкрай необхідно розробити та впровадити концепцію, що забезпечить гармонійне співвідношення між особою, суспільством і державою. Така концепція повинна не лише сприяти зміні сучасної ментальності, але й формувати новий тип громадянина – вільну, відповідальну особистість із високим рівнем політичної, економічної та правової культури. Ця особистість має усвідомлювати власну цінність, гідність і роль у розбудові суспільства. На відміну від країн Західної Європи (де громадянське суспільство розвивалося поступово через тривалу еволюцію й досі перебуває на етапі певної модернізації, в Україні його розвиток мав зовсім інший політичний характер. У різні періоди політичної історії, існували лише окремі елементи громадянського суспільства, які так і не інтегрувалися в цілісну системну структуру. Це було наслідком зовнішніх впливів, відсутності тривалих періодів політичної стабільності та обмеженої автономії суспільства від державної влади.

Для успішного формування громадянського суспільства в Україні потрібна комплексна стратегія, яка включатиме: 1) освітні реформи для підвищення рівня політичної, правової та економічної грамотності населення; 2) інституційну підтримку для розвитку багатьох незалежних організацій, що представляють різні суспільні групи; 3) демократизацію всього управління, спрямовану на встановлення рівноправного діалогу як між державою, так і її громадянами; 4) формування ціннісних орієнтирів, які відпочатку сприятимуть усвідомленню громадянами своєї ролі у спільному розвитку країни. Лише

шляхом подолання історичних викликів і системних вад, можна створити умови для інтеграції окремих елементів у дієздатне громадянське суспільство, що стане надійною основою для демократичної держави [53, с. 175].

Розвиток громадянської самоорганізації в Україні має давні корені. Перші її прояви, слід шукати у ХІХ ст.: «Товариство галицьких греко-католицьких священників» і «Галицько-Руська Матриця» в Галичині, «Руська Бесіда» на Буковині; економічні – перший споживчий кооператив 1866 р. в Харкові, «Народна торгівля» й економічна діяльність «Просвіти» в Галичині. Початкові спроби створення громадських організацій зазнавали більших чи менших обмежень від владних режимів, зокрема в межах царської Росії (де розвиток організованого життя був майже неможливий, за винятком короткого періоду послаблень після революції 1905–1906 рр.) [39, с. 645].

На території Західної України (до 1939 р.) існувала багата та розвинена традиція громадянського суспільства та політична культура. Вона проявлялася через активну діяльність численних культурних, освітніх, кооперативних і політичних організацій тощо. Зокрема, значну роль відігравали «Просвіта», спортивно-патріотичні товариства, якісно розвинений кооперативний рух, а також незалежна преса, яка сприяла розвитку громадської думки. Проте після 1939 р. (з початком радянської окупації), ці традиції зазнали кардинального руйнування. Одержавлення приватної власності, закриття незалежних газет і журналів, атакож заборона діяльності будь-яких неформальних об'єднань громадян (як і репресії проти активістів і діячів української культури) – майже знищило основи громадянського суспільства. Фактично на 40 р., громадська активність у регіоні була повністю паралізована.

По всій території України, тоталітарна система ліквідувала горизонтальні зв'язки як у сфері виробництва, так і в культурному житті. Місцеві ініціативи, активні спільноти та розвинені ними торгівельні кооперативи, були замінені централізованим управлінням, що підпорядковувалося ідеологічним завданням держави. У результаті, в суспільстві утвердилися патерналістські настрої, а громадська активність залишалася вимушеною та контрольованою. Цей період

позбавив українське суспільство природних механізмів самоорганізації, значно обмеживши його здатність до незалежної/індивідуальної взаємодії, що надалі суттєво вплинуло на розвиток громадянського суспільства у пострадянський період [47, с. 533].

У тоталітарній системі (державно-партійні) владні структури, взяли під контроль усі суспільні інституції, які могли б виступати посередниками між особою та державною владою. Унаслідок цього, відносини між владою і народом, державою та суспільством, базувалися вже не на громадянських принципах, а на патронажно-клієнтських зв'язках. Ці відносини мали характер типового бюрократичного контролю, посиленого бюрократично-деспотичними механізмами управління та політичними репресіями (проти будь-якої опозиції чи інакодумства). Така політична система не лише унеможливлювала розвиток громадянського суспільства, але й призводила до повної підпорядкованості особистості тоталітарній державі. Репресивний апарат придушував будь-які прояви автономності людини чи суспільних груп, що формувало атмосферу сильного страху та повного безправ'я. Водночас, системне знищення всіх горизонтальних зв'язків, ініціативності та відповідальності, спотворювало соціальну поведінку більшості людей, створюючи залежність від держави та її патронажних структур. Усе це сприяло деформації особистості, перетворюючи кожну людину на безініціативного виконавця, позбавленого здатності до критичного мислення, самостійності та політичної боротьби за власні права. Такий суспільний стан справ, став важким спадком для наступних поколінь і серйозною перешкодою на етапі розбудови демократичного суспільства [38, с. 32]. Цим зумовлюється ще одна особливість становлення громадянського суспільства в сучасній (незалежній) Україні (першорядна роль держави та ініціювання даного процесу, виключно революційним шляхом (і як правило, зверху)) [53, с. 174].

Теорія громадянського суспільства, а також досвід його розвитку в інших країнах, мають значний вплив на формування демократичного суспільства в Україні. Прагнучи демократичного розвитку, українське суспільство стикається

із низкою важливих викликів і завдань. Одним із яких є подолання недовіри до чинної влади та відчуження значної частини українців від громадського життя й національної політики. Багато свідомих громадян розуміють, що їх голос і участь у виборчому процесі, не мають впливу на ухвалення політичних рішень. Подолання цього відчуження потребує створення прозорих механізмів участі громадян у процесах управління через вибори, громадські ініціативи та інші форми залучення.

Не менш важливою є необхідність позбавлення тоталітарних стереотипів, які залишилися у свідомості українських громадян, опісля десятиліть життя в умовах авторитарного режиму. Люди мають навчитися критично мислити, брати на себе відповідальність і діяти ініціативно (а не покладатися лише на державу). Інструменти громадянського суспільства відіграють вирішальну роль у зменшенні всевладдя державних чиновників. Водночас, якісний громадський контроль, прозорість у діяльності органів влади, боротьба з корупцією і посилення підзвітності державних структур перед суспільством – це важливі елементи побудови демократичної системи.

Для справжньої демократії, формальні інститути влади мають керуватися демократичними принципами не лише на папері, а й на практиці. Це вимагає реформування політичної системи, забезпечення верховенства права, захисту прав і свобод громадян і побудови ефективних демократичних процедур. Через активну взаємодію громадян держави та суспільства, а також врахування досвіду інших країн, можна сформувати міцне громадянське суспільство, яке стане основою для успішного демократичного розвитку України [48, с. 38].

Отже, «політичний плюралізм» в Україні (фактично) не розвивався в рамках класичних американських теорій. Він проходить свій складний шлях у зв'язку з історичними обставинами становлення української державності. В Україні є криза реального плюралізму, що тісно пов'язана та пропорційно залежна від транзитивних процесів, що тривають в державі. Пройдених етапів розвитку багатопартійності, виборчої системи, існування громадянського єства тощо, не достатньо для утвердження справжнього «політичного плюралізму».

3.2. Проблеми функціонування багатопартійності в сучасному українському суспільстві

Багатопартійність є невід'ємною ознакою демократичного суспільства. В Україні, перехід до демократії розпочався ще до проголошення незалежності та супроводжувався активним формуванням політичних партій, які не сповідували комуністичну ідеологію. Виникнення демократичних партій, стало природним продовженням діяльності громадських рухів та організацій, які на той час, вже об'єднували активну частину суспільства, що прагнула кардинальних змін. Ці партії закладали основи багатопартійної системи, яка намагалася вийти за рамки ідеологічних догм радянського періоду. Їхня діяльність відображала поступовий розвиток плюралізму думок, суспільної ініціативи та прагнення до демократичних реформ. Таким чином, процес становлення багатопартійності став одним із важливих елементів демократичних перетворень в Україні, формуючи нову політичну культуру та сприяючи розвитку громадянського суспільства.

Політичні партії в Україні пройшли складний етап еволюції: від окремих організацій до ключових елементів (складної) партійної системи. У процесі їхнього розвитку, поступово формувалася соціальна база, встановлювалися взаємовідносини між партіями, а самі політичні сили накопичували досвід (як у представленні інтересів суспільних груп, так і в політичній боротьбі). Особливо значущим етапом стало ухвалення конституційної реформи 2004 р., після якої політичні партії офіційно отримали статус головних суб'єктів політичного процесу (зайнявши центральне місце у системі влади). Однак, поряд із цими позитивними змінами виникали й поглиблювалися серйозні проблеми. Значна частина партій почала створюватися як виборчі, персональні чи бізнес-проекти, а не як повноцінні інституції, для представництва інтересів всього суспільства. Це призводило до сильної/партійної залежності від фінансово-промислових груп, що значно знижувало їхню здатність репрезентувати інтереси громадян і зосереджувало діяльність на вузьких партійних інтересах чи бізнесі.

Унаслідок цього, рівень суспільної довіри до партій залишався низьким. Соціологічні опитування та експертні оцінки вказують на те, що більшість громадян не вважає партії якісним інструментом вираження своїх інтересів чи механізмом реальних змін. Така ситуація вимагає реформування партійної системи, посилення її прозорості, відповідальності перед виборцями та переосмислення ролі політичних партій у демократичному процесі [75, с. 17].

Дослідження проблем формування та еволюції партійної системи (й політичних партій в Україні загалом) є надзвичайно актуальним завданням. Це зумовлено необхідністю глибокого філософського осмислення самої сутності та ролі політичних партій у суспільному житті. Зокрема, важливо аналізувати діяльність численних партійних угруповань, які впливають на політичний процес і суспільну динаміку. За даними Міністерства юстиції України (МЮУ), станом на 1 січня 2023 р. в країні було зареєстровано 370 політичних партій. Для порівняння, у 2001 р. їх кількість становила лише 109, а у 2008 р. – 125. Такий стрімкий приріст кількості партій свідчить про зростання інтересу до політичної діяльності, але водночас викликає питання реальної ефективності й дієздатності цих організацій.

Багато із новостворених партій, так і залишаються номінальними, функціонуючи лише під час виборчих кампаній (або ж діють як інструменти просування інтересів окремих юридичних осіб чи кланово-промислових груп). Це призводить до надмірної фрагментації партійної системи та знижує рівень суспільної довіри до політичних інституцій. Тому, глибше осмислення сутності та місії партій допоможе оцінити, чи здатні вони виконувати свою основну функцію – представляти інтереси громадян та сприяти розвитку західної демократії [65, с. 397].

Слід наголосити, що велика кількість політичних партій в Україні сама по собі не є свідченням розвиненої демократії чи реального «політичного плюралізму». Кількісний показник не гарантує якісного представництва інтересів суспільства або ефективного функціонування партійної системи. Водночас, потенціал політичних партій доволі значний. Діючи в єдиному

правовому полі та керуючись спільним законодавством, партії можуть стати інструментом представництва широкого спектра політичних, соціальних й економічних інтересів громадян. Для цього потрібна їхня реальна орієнтація на взаємодію з суспільством, прозорість і відповідальність перед виборцями, а також зосередженість на вирішенні актуальних проблем країни (а не виключно на обслуговуванні вузьких групових інтересів). Розвиток такого підходу здатен сприяти утворенню справжнього політичного плюралізму, що є основою демократичної системи [8, с. 10]. Систематичний соціологічний моніторинг «Українське суспільство» (що, здійснений Інститутом соціології НАН України протягом 2004–2020 рр.), засвідчив вкрай низькі (якісні) показники суспільної активності населення. Так, 83 % громадян України не є учасниками жодної громадської або політичної організації, навіть будь-якого руху [65, с. 29].

Розвиток багатопартійності в Україні стикається з низкою проблем, серед яких особливо помітною є велика кількість, так званих «кишенькових партій». Ці невеликі організації створюються (як правило), маловпливовими лідерами для просування власних інтересів. Їх діяльність зазвичай зосереджується на реалізації егоїстичних і вождистських прагнень своїх засновників. У таких партіях відсутня чітка соціальна база, вони мають обмежене керівництво та зазвичай ототожнюються із власним лідером, а не із засадничою ідеологією чи (партійною) програмою. Окрім того, становлення багатопартійності завжди ускладнюється як внутрішньопартійними, так і зовнішніми проблемами. У внутрішньо-партійному аспекті, це часто проявляється у слабкій організаційній структурі, гіпертрофованих амбіціях та явному егоцентризмі самих лідерів. А також у нечіткій ідеологічній позиції та невиразності політичних програм. Багато партій не спроможні сформулювати чітке бачення свого місця в політичній системі чи запропонувати реальні шляхи розв'язання актуальних проблем.

Серед зовнішніх проблем слід виділити низький рівень політичної культури у суспільстві, що є наслідком історичної відсутності демократичних традицій та відповідної свідомості. Цю ситуацію теж ускладнює соціально-економічна криза, нерозвиненість ринкових відносин і слабка інституційна

основа демократії. Для подолання всіх цих викликів, необхідно зміцнювати демократичні інституції, підвищувати рівень політичної культури громадян, запроваджувати внутрішньопартійні реформи та створювати кращі умови для формування партій із чіткою соціальною базою та ідеологічною спрямованістю. Лише в такому разі, багатопартійність зможе стати дієвим/продуктивним механізмом представництва суспільних інтересів і забезпечення ефективної демократичної системи [50, с. 46].

На сьогодні в Україні відсутні ознаки повністю сформованої, стабільної та ефективної партійної системи. Більшість політичних партій мають лише формальні зовнішні атрибути, проте суттєво страждають від низки системних проблем. Як зазначають експерти, партії характеризуються малою чисельністю, відсутністю сталого електорату та стабільних зв'язків із ним, а також слабкою організаційною структурою. Більшість партій не мають чітких програмно-ідеологічних основ, які б реально відображали інтереси ключових соціальних груп суспільства.

Часто їх діяльність спрямована на обслуговування інтересів партійних лідерів, фінансово-промислових груп або адміністративно-господарського апарату. Такі партії більше орієнтовані на вузькі корпоративні інтереси, ніж на представництво суспільних потреб. Наразі, перед партійно-політичною системою країни постає низка серйозних викликів. Одним із головних є повна монополізація партійної системи двома великими (однак, протилежно спрямованими) політичними силами, що створює ризик узурпації влади та зменшення «політичного плюралізму». Іншою проблемою є «партизація» державного управління, коли партії починають домінувати в державній бюрократії, підпорядковуючи її своїм інтересам. Це значно обмежує суспільний вплив на формування та діяльність державної влади.

Серед інших характерних проблем партійної системи України, можна виділити наступні: 1) несформованість політичного класу, який би виконував роль основного провідника політичних інтересів; 2) відсутність традиції партійної політики як цілісного феномену, що має сталий зв'язок із

суспільними ідеалами та прагненнями; 3) нереалізованість партійних кіл, як ідеологічних інститутів (вони не здатні виконувати функції, притаманні політичним партіям у демократичних країнах: виховання нової політичної еліти, організації соціальної комунікації та формування суспільного діалогу. Ці проблеми свідчать про незрілість української партійної системи, яка потребує глибокого реформування. Саме розвиток ідеологічних основ, підвищення рівня внутрішньопартійної демократії та посилення зв'язків із суспільством, можуть стати ключовими кроками на шляху до зміцнення політичних акторів, як і демократичної системи держави загалом [86, с. 26–27].

Партійна система України характеризується рядом суттєвих недоліків, які значно ускладнюють її ефективність та довіру з боку суспільства. Одним із основних викликів є «лідерський» характер політичних партій, що проявляється у їх залежності від харизматичних лідерів (навколо яких і будується вся діяльність). Цей підхід, разом із ідеологічною нестабільністю та відсутністю регулярної інституційної активності, робить партії більш схожими на тимчасові проекти, спрямовані на досягнення короткострокових електоральних цілей. Більшість українських партій зосереджені на періодичних виборчих кампаніях, залишаючи поза увагою тривалу роботу з виборцями, розвиток політичної культури та представлення інтересів суспільних груп у міжвиборчий період. Цей підхід викликає розчарування у громадян, що особливо помітно у суспільних очікуваннях, які наочно демонструють гостру потребу в оновленні політичного спектру та створенні нових, дієздатних політичних проектів.

Окрім того, однією з кризових рис політичної модернізації України, стало запозичення західної моделі партійної системи без достатнього осмислення її сутності та основ адаптації до українських реалій. У країнах західної демократії одним із важливих елементів електорального процесу є загальний принцип відповідальності: політичні партії, які не виконують обіцянки своєї програми, практично не мають шансів утриматися при владі. В Україні ж цей принцип реалізується слабо, що підриває довіру до партій (як до інститутів) і посилює цинізм громадян щодо політичного процесу. Для подолання цих недоліків

необхідно переосмислити роль і завдання політичних партій. Їх діяльність має ґрунтуватися на чітких ідеологічних засадах, регулярній роботі з виборцями, прозорості та підзвітності. Лише через такі зміни можливо створити партійну систему, яка відповідатиме очікуванням суспільства та сприятиме розвитку дієвої демократії [31, с. 28].

Однією з характерних проблем багатопартійності в Україні є те, що конфлікти між політичними акторами здебільшого мають особистісний, а не програмно-ідеологічний характер. Вони часто зводяться до змагань за владу, в яких головну роль відіграє суб'єктивна оцінка компетентності й спроможності окремих політиків, виконувати державні завдання, а не сутнісні відмінності у програмах чи баченнях розвитку країни. Такий підхід посилює нестабільність політичної системи та знижує довіру до політичних процесів у суспільстві.

У цьому контексті важливо підкреслити, що для досягнення політичної стабільності й консолідації українського суспільства, необхідно зміцнити вітчизняну партійну систему. Україні потрібні сильні політичні партії, які спроможні відігравати незалежну роль у політичному житті, забезпечуючи реальне представництво інтересів всіх громадян. Такі партії повинні стати противагою групам тиску, які часто домінують у політичному процесі, нав'язуючи вузькокорпоративні або бізнесові інтереси. Це вимагає створення механізмів політичної автономії, які б унеможливлювали вплив бізнес-еліти на ухвалення рішень самими партіями. Лише сильні партії з чіткою програмною ідеологією, здатні до довготривалого діалогу із суспільством, можуть сприяти розв'язанню ключових викликів і закладенню основ для демократичного розвитку та суспільної єдності [72, с. 26].

Виборча система України за порівняно короткий період свого існування, зазнала значних (ідейно-структурних) трансформацій. Незважаючи на постійне вдосконалення виборчого законодавства, цей процес все ще не є завершеним. З одного боку, законодавчо система може відповідати міжнародним стандартам та вважатися демократичною. Проте її практичне функціонування, нерідко стикається з низкою класичних проблем. Зокрема, вплив владних органів на

виборчий процес часто призводить до спотворення результатів виборів, що ставить під сумнів справедливість і прозорість електоральної системи.

Для правового аналізу становлення виборчої системи України, необхідно враховувати кілька важливих чинників. По-перше, політичний аспект: а саме характер політичного режиму, який впливає на функціонування виборчих інституцій та дотримання необхідних демократичних принципів. По-друге, внутрішньонаціональні особливості, включно з електоральним законодавством, яке визначає правила проведення виборів та їхню організацію. По-третє, міжнародний контекст, зокрема відповідність національного законодавства міжнародно-правовим актам і стандартам, що регулюють виборчі процеси. Ці чинники в сукупності визначають, наскільки виборча система спроможна забезпечити справжнє вираження волі громадян і гарантувати прозорість процесу виборів та довіру суспільства до їхніх результатів. Усунення недоліків, що пов'язані із впливом різних владних органів і гармонізація національного законодавства (з міжнародними стандартами), виступають першими факторами для подальшого розвитку демократичної виборчої системи в Україні [11, с. 6].

Політичний режим завжди відіграє визначальну роль у функціонуванні державних інституцій, формуванні демократичних принципів і встановленні способів здійснення влади. В Україні наявність змішаного демократично-авторитарного політичного режиму, суттєво впливає на виборчу систему, яка виконує подвійну функцію. З одного боку, він є засобом реалізації політичних амбіцій владних еліт. З іншого – слугує інструментом легітимації їхніх повноважень у суспільстві. За таких складних умов, виборча система часто стає залежною від політичної кон'юнктури. Концентрація влади в руках окремих політичних кіл, дозволяє їм безпосередньо впливати на організацію виборів і використовувати їх результати для закріплення свого домінування. Це може створювати ризики для демократичних процедур, сприяючи спотворенню волевиявлення громадян або використанню адміністративного ресурсу.

Водночас концентрація влади підвищує політичну відповідальність правлячих сил, що потенційно може мати позитивний вплив. Вони змушені

реагувати на різні суспільні очікування та працювати над удосконаленням чинного законодавства (включно з виборчим, щоб забезпечити його правову відповідність міжнародним стандартам, зміцнюючи (тим самим) власну легітимність). Таким чином, політичний режим впливає на виборчу систему як у позитивному, так і в негативному аспекті. Для забезпечення реальної демократичності виборів, необхідно зменшувати залежність виборчого процесу від вузькопартійних інтересів, гарантуючи прозорість (і рівні умови) для всіх учасників політичної боротьби [74, с. 285].

Для того щоб виборче законодавство вважалось демократичним, його положення повинні відповідати загальновизнаним принципам міжнародного виборчого права. Ці принципи закріплені в низці (ключових) міжнародних документах, які визначають стандарти проведення вільних і справедливих виборів. Основними, наприклад з них є: 1) Загальна декларація прав людини (1948 р.), ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН, яка проголошує право кожного громадянина брати участь в управлінні своєю країною, через вільні та справедливі вибори; 2) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), що закріплює право громадян обирати та бути обраними на основі загального, рівного, виборчого права за таємного голосування; 3) Коментар до статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1996 р.), прийнятий Комітетом ООН з прав людини, який уточнює положення про виборчі права та обов'язки держав у цій сфері; 4) Конвенція про політичні права жінок (1952 р.), яка гарантує жінкам рівні права з чоловіками на участь у виборах та політичній діяльності; 5) Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок (1979 р.) та Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), які спрямовані на забезпечення рівноправності у виборчому процесі незалежно від статі чи раси; 6) Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.), ухвалена Радою Європи, яка передбачає право на вільні вибори, як невід'ємну частину демократичного устрою; 7) Документ Копенгагенської конференції з людського виміру (1990 р., ОБСЄ), який деталізує критерії демократичних виборів, включаючи рівність

можливостей для всіх кандидатів і свободу виборів; 8) Декларація про критерії вільних і справедливих виборів (1994 р.), прийнята Радою Міжпарламентського союзу Європи, яка визначає стандарти забезпечення прозорості, підзвітності та справедливості виборчого процесу. Всі ці документи, встановлюють основу для формування виборчого законодавства, яке відповідає сучасним принципам демократичного суспільства. Їх повне дотримання є необхідною умовою для зміцнення довіри до виборчого процесу, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян і сприяння реалізації їхніх політичних прав [2, с. 16].

Сучасна змішана виборча система України має низку суттєвих недоліків, які ставлять під сумнів її відповідність ключовим демократичним принципам. Однією з головних проблем є те, що у Верховній Раді фактично не представлені інтереси окремих, провенційних/соціальних груп населення чи регіональних громад. Натомість, домінують інтереси політичних партій, які здебільшого діють в інтересах вузького кола осіб, пов'язаних із їхніми лідерами чи донорами. Формування закритих партійних списків відбувається в умовах непрозорості, що послаблює зв'язок між виборцями та їхніми потенційними представниками в парламенті. Ця практика дозволяє партіям включати до списків осіб, які мало пов'язані з політичною діяльністю або відображенням суспільних інтересів, але мають важливе значення для партійного керівництва. Такий підхід створює ситуацію, яку можна описати як «вибори без вибору».

Виборці, голосуючи за перші кілька осіб у списку, які часто є відомими політиками або популярними лідерами. Проте, насправді не мають реального впливу на формування решти депутатського корпусу. Це сприяє потраплянню в парламент маловідомих чи сумнівних кандидатів і осіб, які використовують популярність політичного бренду для забезпечення свого мандата. Ця система підриває демократичні принципи, оскільки виборці втрачають контроль над своїми представниками, а сам процес стає формальним «фарсом». Результатом є ослаблення політичної відповідальності та зниження довіри громадян до виборчої системи.

Для виправлення ситуації необхідно впровадити такі зміни: 1) перехід до відкритих партійних списків, які дозволять виборцям обирати не лише партію, але й конкретних кандидатів у її складі; 2) забезпечення прозорості процесу формування списків через відкриті партійні праймеріз; 3) зміцнення зв'язку між виборцями та депутатами через механізми звітності та можливість відкликання народних обранців. Ці кроки допоможуть зробити виборчу систему більш прозорою, забезпечити представництво суспільних інтересів і посилити довіру громадян до виборчого процесу [98, с. 5–6].

Водночас, ключовою загрозою для належного функціонування виборчої системи є наявність умов, які дозволяють: 1) окремим посадовим особам, політичним силам чи фінансово-промисловим групам, чинити помітний вплив на результати виборів, що ставить під сумнів прозорість і справедливість виборчого процесу; 2) зовнішнім акторам (які діють з-за кордону), втручатися у виборчий процес з метою спотворення результатів голосування; 3) здійснення фальсифікацій та маніпуляцій з результатами волевиявлення громадян на етапі опісля завершення виборів (що призводить до підриву довіри суспільства до результатів виборів і зниження легітимності державної влади в цілому) [113].

Одним із ключових чинників подолання проблем у виборчій системі України є ефективне використання адміністративного механізму. Це передбачає забезпечення неупередженого ставлення до всіх суб'єктів виборчого процесу з боку органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, судів, а також різних підприємств і організацій. Такий підхід сприятиме підвищенню прозорості й чесності виборів, наближаючи їхній рівень до європейських стандартів. Особлива роль у цьому процесі відводиться багаторівневій системі виборчих комісій, на яку покладається відповідальність за недопущення використання адміністративного ресурсу. Адже застосування такого ресурсу, може призвести до спотворення волевиявлення громадян і сприяти самовідтворенню влади (замість реального демократичного процесу).

Надзвичайно важливим є також чітке розмежування адміністративних і політичних посад. Як зазначає, дослідник В. Валевський [19], головна мета

цього розмежування полягає у недопущенні призначення на державну службу некваліфікованих осіб. Це дозволить зберегти та підвищити професійний рівень державних службовців, забезпечити деполітизацію державної служби як такої та гарантувати її політичну нейтральність. Для досягнення цієї мети, необхідно на законодавчому рівні чітко визначити, які посади належать до політичних, а які до адміністративних [26].

Отже, в Україні давно сформувалася партійна система, яка за зовнішніми ознаками схожа до тих, що існують у демократичних країнах. Але за своєю ідейно-сутнісною основою є доволі штучною «надбудовою» в українському суспільстві. Вона не є результатом його політичної структуризації, а тому її можна охарактеризувати як «імітаційну». Партійна система України не здатна адекватно представляти інтереси різних верств суспільства, характеризується високим рівнем політичної конфліктності та сприяє поглибленню існуючого соціокультурного поділу українського суспільства. За формальними ознаками політичні та державні інститути в Україні є цілком демократичними. Але визначені конституцією та законами України процедури їх функціонування, постійно порушуються. Перебіг парламентських і президентських виборів, засвідчує недотримання політичними елітами демократичних норм у реальній, а не декларованій політичній діяльності. Тому, необхідно швидко внести поправки у виборче законодавство України, зробивши його більш жорстким щодо вчинених правопорушень у виборчому процесі.

3.3. Досвід та перспективи проведення референдумів в Україні

Сучасний процес європейської інтеграції України передбачає не лише прийняття європейських стандартів політичної культури, але й практичне впровадження інституційних норм і принципів, які з ними пов'язані. Серед інструментів, що мають важливе значення для демократичної практики європейських країн, особливе місце займає референдум. Він є ефективним механізмом узгодженого вирішення ключових (загальнонаціональних) і місцевих питань у європейській політичній практиці. Конституція України, подібно до конституцій багатьох європейських держав, передбачає можливість проведення референдумів, предметом яких можуть бути законодавчі ініціативи. Зокрема, стаття 156 Основного Закону визначає, що законопроекти про внесення змін до Конституції України (в окремих випадках) потребують обов'язкового затвердження на всеукраїнському референдумі. Окрім того, статті 69, 70, 72, 73 та 74 Конституції встановлюють основні засади організації та проведення законодавчих референдумів, закріплюючи їх як інструмент народовладдя. Отже, використання референдуму відповідає демократичним стандартам і сприяє більшій гармонізації української політичної системи з європейськими моделями [51].

Конституція України 1996 р. закріпила проведення референдумів на принципово нових засадах. По-перше, документ підкреслює пріоритетність безпосередньої демократії, визначаючи, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії». По-друге, Конституція встановлює основні принципи організації конституційних і законодавчих референдумів. Однак, як Основний Закон, Конституція не може детально регламентувати всі аспекти організації та проведення конституційного чи законодавчого референдуму. Для цього необхідно прийняття спеціального закону, що прямо передбачено у пункті 20 статті 92 Конституції України.

На сьогодні базовим нормативним актом (у цій сфері) є Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», прийнятий у 1991 р. Проте цей закон застарів і в багатьох положеннях не відповідає сучасній Конституції. Окрім того, він залишає нерозв'язаними низку важливих питань, які є критично необхідними для ефективного використання референдуму, як інструменту народного законотворення. Без їхнього вирішення застосування цього інституту залишається обмеженим і не відповідає необхідним демократичним стандартам. Для адаптації референдумів до потреб сучасної (правової) системи України, необхідне ухвалення нового законодавства, яке відповідатиме Конституції та враховуватиме найкращі європейські практики [56, с. 78–79].

Головним недоліком чинного Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» є його спроба врегулювати у межах одного документа, навіть в одних і тих самих статтях питання, які стосуються як всеукраїнських, так і місцевих референдумів. Це створює значні труднощі, адже ці два види референдумів, суттєво різняться за своїм предметом, колом суб'єктів і процедурними особливостями проведення. Змішування положень, що стосуються всеукраїнського та місцевого референдумів (у межах одних статей закону) породжує подвійне тлумачення його правових норм. Це, своєю чергою, ускладнює правозастосування та створює перешкоди для чіткої та прозорої організації всеукраїнських референдумів. Для усунення цієї проблеми необхідно розробити окремі нормативно-правові акти, які б регулювали проведення всеукраїнських і місцевих референдумів (враховуючи їхні специфічні особливості). Такий підхід, дозволить уникнути плутанини, забезпечити правову визначеність і створити належні умови для ефективного використання референдуму, як інструменту безпосередньої демократії [115, с. 48].

Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» визначає єдиним суб'єктом призначення всеукраїнського референдуму Верховну Раду. Водночас за чинною Конституцією, правом призначати референдум та проголошувати його за народною ініціативою, наділений також Президент України. Відповідно

до положень Основного Закону нашої держави, Конституція України має верховенство щодо інших законів, її норми є нормами прямої дії, а положення закону про референдуми (які суперечать Основному Закону нашої держави), втрачають свою чинність. Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» залишає поза увагою чимало питань, пов'язаних з організацією та проведенням законодавчих референдумів. Так, із положень цього закону невідомо, хто у разі проголошення законодавчого референдуму за народною ініціативою має розробляти законопроект: громадяни, які ініціюють референдум, чи Президент України, який його проголошує. Між тим, саме від цього залежить, чи буде референдум реальною формою участі громадян у законотворенні чи стане інструментом політичної боротьби в руках представників окремих політичних кіл [7, с. 103].

Референдуми в Україні проводяться з метою забезпечення народовладдя й особистої участі громадян в керуванні державними та місцевими справами. Референдум являє собою одну з певних форм народного волевиявлення. Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування в порядку, встановленому законом про всеукраїнський референдум [33, с. 9].

Право голосу на референдумі мають громадяни України, що досягли до дня його проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними. За предметом всеукраїнський референдум може бути: 1) про схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрату чинності чи визнання не чинним закону про внесення змін до Конституції України (конституційний референдум); 2) про зміну території України (ратифікаційний референдум); 3) щодо прийняття чи скасування закону України або внесення змін до чинного закону України (законодавчий референдум); 4) з будь-якого питання за

винятком тих, щодо яких референдум не допускається згідно з Конституцією України (загальний референдум) [33, с. 44].

В Україні референдуми, залежно від їхньої юридичної сили, поділяються на імперативні та консультативні (або дорадчі опитування, які можуть бути всеукраїнськими або місцевими/регіональними). Імперативні референдуми завжди мають загальнообов'язковий характер. Рішення, ухвалені на таких референдумах, не потребують додаткового затвердження будь-яким органом державної влади, що забезпечує їхню негайну юридичну чинність і законність. Консультативні референдуми, навпаки, не мають обов'язкової юридичної сили. Їхні результати слугують рекомендаціями та можуть бути враховані органами державної влади чи місцевого самоврядування під час ухвалення рішень. Таким чином, імперативні референдуми реалізують безпосереднє волевиявлення народу з обов'язковими наслідками для державної влади. Натомість, консультативні забезпечують механізм отримання громадської думки для орієнтування у процесі ухвалення рішень [98, с. 84].

Всеукраїнський референдум призначається ВРУ, Президентом України або по народній ініціативі в країні. Винятково всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Референдуми ніколи не допускаються відносно законопроектів з питань податків, бюджету, амністії [54, с. 53].

Історія становлення і розвитку референдумів в Україні налічує два основні періоди:

I період (1991–2000рр.) – початок практикування референдумів в Україні;

II період (2000 р. – до сьогодні) – вдосконалення національної теорії та практики референдумів [78, с. 194].

В Україні референдум як механізм народного волевиявлення, засіб інституційних змін і інструмент громадського контролю за діяльністю влади, поки не отримав належного визнання та використання. Виняток становить Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., який забезпечив беззаперечну легітимність «Акту проголошення незалежності України». Цей референдум

став ключовим етапом у національному державотворенні та сучасною формою плебісциту, що закріпив волю українського народу до незалежності.

Однак, всі подальші спроби ініціювати інші референдуми, здебільшого використовувалися як політичний інструмент. Вони служили способом тиску на окремі владні інституції, боротьби між політичними елітами за домінування в політико-правовому просторі. А також слугували засобом впливу на суспільні процеси або навіть, як альтернативний механізм парламентської демократії. Ця ситуація (значною мірою) зумовлена недосконалістю (чинного) національного законодавства про референдуми. Законодавча база досі залежить від умов формування української державності та політичної нації. Окрім того, на всі ці процеси, значно впливають як внутрішні (насамперед, регіональні) особливості, так і зовнішні чинники. Вплив цих факторів (у поєднанні з фрагментацією українського політикуму), ускладнює розвиток референдуму як ефективного інструменту народного волевиявлення та демократичного контролю [37, с. 14].

Для підтвердження «Акту проголошення незалежності України», станом на 1 грудня 1991 р., було заплановано два ключові політичні заходи: всеукраїнський референдум і вибори Президента України. Важливо відзначити, що всі кандидати в президенти, серед яких – В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Л. Табурянський, О. Ткаченко та І. Юхновський, попри ідеологічні розбіжності, одностайно зайняли державницьку позицію. Протягом трьох місяців (перед референдумом), вони активно працювали на спільну мету: забезпечення позитивного голосування на підтримку «Акту проголошення незалежності України».

Цей унікальний період національної єдності демонстрував консолідацію зусиль як віх державних інституцій, так і громадських організацій, народних депутатів, кандидатів у президенти та їхніх команд. Спільна робота сприяла згуртуванню суспільства навколо ідеї незалежності. Вагомим чинником досягнення цієї єдності стала заборона Компартії України, яка історично виконувала роль репресивного механізму радянської влади. Окрім того, підпорядкування всіх силових структур, включно з Комітетом державної

безпеки (КДБ), новоутвореній українській владі створило додаткові гарантії для стабільності політичного процесу й зосередження суспільних зусиль на підтримці незалежності. Результатом цих заходів стало одностайне рішення народу України на референдумі, що надало беззаперечну легітимність «Акту проголошення незалежності» та заклало фундамент для побудови незалежної української держави [67, с. 56].

Підготовка та проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., відповідали європейським демократичним стандартам. Голосування відбулося без примусу, фальсифікацій або порушень встановлених законом процедур. Це було підтверджено багатьма міжнародними спостерігачами, які представляли парламенти різних країн. Серед них – неурядові організації та авторитетні міжнародні інституції, такі як Європейський парламент і Бюро вільних виборів (НБС). Вони одностайно наголосили, що референдум забезпечив вільне і демократичне волевиявлення українського народу на користь незалежної державності.

До бюлетеня для голосування було включено текст «Акта проголошення незалежності України», прийнятого Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р., а також питання: «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?». У голосуванні взяли участь 31 мільйон 891,7 тисяч громадян, що становило 84,2 % від загальної кількості внесених до списків виборців. Із них 28 мільйонів 804,1 тис. громадян (або 90,3 %), відповіли «Так, підтверджую». Результати референдуму засвідчили, що незалежність України підтримали жителі всіх областей країни, незалежно від їхньої національної приналежності. Таким чином, голосування стало свідченням широкого консенсусу серед громадян України, включаючи представників різних національностей (що проживали на її території на той історичний момент). Референдум не лише підтвердив прагнення до незалежності, але й заклав основи для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної державності [46].

Результати Всеукраїнського референдуму 2000 р. так і не були реалізовані у національному законодавстві. Громадяни України на цьому

референдумі висловили підтримку формуванню двопалатного парламенту, розширенню підстав для дострокового припинення повноважень ВРУ, обмеженню депутатської недоторканності, а також зменшенню загальної кількості народних депутатів із 450 до 300. Попри значну підтримку цих ініціатив, жодна з них не була втілена в життя. Це знецінює референдум як важливий інструмент народовладдя, зводячи його до рівня масштабного соціологічного опитування без жодних правових наслідків. Невиконання рішень референдуму суттєво підірвало довіру до цього механізму прямої демократії, вказуючи на слабкість інституційної системи, яка не здатна забезпечити реалізацію волі громадян. Це також висвітлює нагальну потребу вдосконалення законодавства, що регулює проведення таких референдумів і механізми імплементації їхніх результатів [111, с. 13].

16 квітня 2000 р. в Україні відбувся всеукраїнський референдум, ініційований на вимогу більш ніж трьох мільйонів громадян. Його метою було визначення позиції народу щодо низки важливих змін у конституційному ладі країни. Як зазначають дослідники, референдум мав факультативний характер, адже питання, винесені на голосування, не належали до таких, що згідно з Конституцією вирішуються виключно через всеукраїнський референдум.

Предметом голосування стали чотири ключові питання: 1) дострокове припинення повноважень ВРУ Президентом (пропонувалося доповнити статтю 90 Конституції України нормою, яка б дозволяла йому розпускати парламент у разі неспроможності сформувати парламентську більшість протягом місяця або незатвердження державного бюджету протягом трьох місяців); 2) обмеження депутатської недоторканності (пропонувалося вилучити частину третьої статті 80 Конституції України, що гарантує народним депутатам захист від кримінального переслідування без згоди ВРУ); 3) зменшення кількості народних депутатів (ініціатива передбачала скорочення кількості парламентарів із 450 до 300, з відповідними змінами у статті 76 Конституції та виборчому законодавстві); 4) створення двопалатного парламенту (пропонувалося утворити двопалатний парламент, одна з палат якого представляла б інтереси

регіонів, а також внести необхідні зміни до чинної Конституції та виборчого законодавства). Попри значну підтримку громадянами цих ініціатив, результати референдуму так і не були імplementовані в законодавство. Це підкреслює обмеженість правового значення факультативних референдумів в умовах недосконалого законодавства та політичної волі [53, с. 58].

У зв'язку з виникненням спірних питань щодо конституційності Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р., за поданням народних депутатів України, ця справа була розглянута Конституційним Судом. Аналіз позицій суб'єкта подання (народних депутатів) та глави держави в цьому контексті, а також рішення Конституційного Суду, вказують на існування дискусійних питань у конституційному регулюванні основ і засад народовладдя. Зокрема, суперечності виникли щодо порядку реалізації народної ініціативи через референдум, меж президентських повноважень у сфері його проголошення, а також обсягу питань, які можуть бути винесені на голосування. Ця ситуація виявила прогалини у правовій регламентації референдумів, що спричиняє різночитання й конфлікти у тлумаченні норм Основного Закону. Справу було розглянуто з огляду на необхідність чіткого визначення засад народовладдя, що є завжди ключовим елементом демократичного устрою держави. Це вкотре актуалізувало потребу у вдосконаленні законодавчого забезпечення процедур народного волевиявлення [30, с. 41].

Конституційний Суд України (КСУ) визнав неконституційним питання референдуму щодо ухвалення Конституції всеукраїнським референдумом. Суд обґрунтував своє рішення тим, що Основний Закон України, закріплюючи право народу визначати й змінювати конституційний лад, встановлює чіткий порядок внесення змін до Конституції. Винесення питання про ухвалення нової Конституції на всеукраїнський референдум без попереднього з'ясування волі народу (щодо необхідності таких змін), суперечить чинному конституційному порядку. Це може поставити під сумнів чинність діючого Основного Закону та послабити закріплені ним засади конституційного ладу, а також права і свободи

людини та громадянина. Отже, рішення КСУ підкреслило важливість з дотримання встановлених процедур у процесі внесення змін до Конституції для збереження стабільності правової системи та захисту демократичних принципів [53, с. 59]. Це рішення КСУ є не тільки теоретично не обґрунтованим, але й принципово помилковим. Навіть таким, що має негативні політико-правові наслідки для розвитку правової думки й державотворення в Україні, перспектив побудови в ній демократичної та правової держави [100, с. 25].

Події листопада 2013 – березня 2014 р. виявили серйозні проблеми у правовому регулюванні референдумів в Україні. Це призвело до використання цього інституту, як інструмента для досягнення вузькополітичних цілей та загострення внутрішньої кризи в державі. Яскравим прикладом цього стала ситуація 16 березня 2014 р., коли місцевою владою Автономної Республіки Крим (АРК) та міста Севастополя було організовано референдум щодо статусу Криму. Після оголошення результатів, згідно з якими 96,77 % учасників нібито підтримали приєднання до РФ (за явки понад 80 %), півострів оголосив про незалежність. А В. Путін підписав акт про включення Криму та Севастополя до складу Росії. Однак цей референдум відбувався в умовах окупації півострова російськими військовими, що грубо порушувало норми міжнародного права та конституційний порядок України. Як наслідок, результати голосування не були визнані жодною демократичною державою чи міжнародною організацією, зокрема ЄС і ООН, які назвали його незаконним та нелегітимним. Цей випадок поставив під сумнів легітимну природу референдуму, актуалізуючи дискусію про те, що він може бути інструментом маніпуляцій в руках диктаторів.

Отже, практичний досвід проведення різних референдумів в Україні, демонструє необхідність перегляду законодавства стосовно цього питання та внесення коректив з метою заповнення прогалин в референдному праві країни. Оскільки, інститут референдуму в державах з транзитивними демократіями (якою є наразі Україна), є вкрай важливим для соціалізації громадян і залученості їх до політичних процесів в державі, що сприятиме формуванню певних звичаїв громадянського суспільства.

3.4. Розвиток громадянського суспільства як чинник демократизації українського суспільства

Перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні, нерозривно пов'язані з вирішенням численних політичних і соціальних проблем. Саме від їх успішного розв'язання, залежить побудова ефективного функціонального каркаса як самого громадянського суспільства, так і системи органів місцевого самоврядування. Ці дві важливі складові, одночасно інтегровані в структури громадянського суспільства та виступають елементами сучасної управлінської моделі держави. Аналіз взаємодії на межах їх перетину, дозволяє виявити ключові проблеми й суперечності, які супроводжують трансформаційні процеси в українському суспільстві.

Дослідник А. Карась звертає увагу на парадоксальну ситуацію, що стає дедалі більш очевидною: посилення формальної влади в Україні, завжди супроводжується зростанням тривоги щодо можливого підриву української національно-культурної ідентичності. Цей процес загострює розрив між владою та громадянами, проявом якого є посилення недовіри до державних інституцій. Якщо такі тенденції не будуть своєчасно подолані, існує серйозна загроза делегітимізації влади з боку суспільства, що може мати негативні наслідки для стабільності держави та розвитку демократії. Для уникнення цього, необхідно забезпечити більш тісну взаємодію між громадянським суспільством і владою, сприяти формуванню довіри через прозорість, відповідальність і захист національних інтересів [42, с. 445].

Демократичні перетворення є неможливими без досягнення рівноваги між демократизацією державного управління та розбудовою самостійних структур, здатних виконувати завдання з розвитку територій та забезпечення послуг для всього населення. Такі структури мають базуватися на принципах самоуправління та саморегуляції, а їх широка мережа дозволить ефективно реалізовувати поставлені цілі (через добровільну самоорганізацію громадян). Водночас, Україна успадкувала складну посттоталітарну систему, яка суттєво

гальмує формування незалежних позадержавних інституцій – ключових елементів громадянського суспільства. Для аналізу перспектив розвитку цього суспільства, необхідно враховувати ці обтяжуючі фактори.

Вітчизняні науковці, зокрема з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, виділяють три потенційні сценарії розвитку громадянського суспільства в Україні. Перший сценарій передбачає згортання громадянського суспільства і (як наслідок), реставрацію тоталітарного режиму в одній із можливих форм. Другий сценарій полягає у консервації нинішнього стану, що супроводжуватиметься тривалим збереженням жорстких/авторитарних методів управління. Третій передбачає еволюційний розвиток і стрімке зміцнення громадянського суспільства, через поступове утвердження демократичних цінностей та механізмів. Останній сценарій вважається найімовірнішим на сучасному етапі, однак існування ризиків реалізації двох перших варіантів, все ж залишається. Успіх еволюційного шляху залежатиме від політичної волі, соціальної активності громадян, а також зовнішніх і внутрішніх умов [87, с. 22].

Громадянське суспільство – це особливий феномен для публічної сфери, де ті, чи інші суб'єкти шляхом активної добровільної діяльності, забезпечують реалізацію власних цілей суспільного життя. Процес структуризації публічної сфери (за сучасних умов) є дещо ускладненим. За оцінкою Ф. Барановського, в Україні замість «громадянського суспільства, сформовано криміналізоване клієнтальне суспільство, за якого демократичні політичні інститути існують як квазіутворення» [9, с. 11].

Формально громадянське суспільство в Україні представлене на досить високому рівні як у правовій системі, так і через інституційні механізми. Проте, значною/гострою проблемою залишається практична відсутність ефективних інструментів, механізмів і демократичних способів функціонування цих інститутів. Хоча політичні об'єднання мають різний ступінь впливу на політичні процеси (у сучасних умовах загальної політизації суспільства), вони не можуть уникнути прямої або опосередкованої участі у політичному житті. Водночас слід враховувати, що політичні інституції в Україні ще перебувають у

процесі формування. Це визначає їхню неоднорідність, нестабільність та обмежену здатність ефективно реагувати на суспільні виклики. Подальший розвиток громадянського суспільства та політичних інститутів, залежить від удосконалення їхнього правового регулювання, забезпечення механізмів громадської участі, а також від демократизації політичної системи в державі загалом [118, с. 21].

Дослідження останніх років і рейтинги міжнародних організацій, свідчать про незрілість громадянського суспільства в Україні. Згідно з посланням Президента України до ВРУ (станом на 1 січня 2013 р.), в Україні було легалізовано 3943 об'єднання громадян, з яких 821 мали міжнародний статус, а 3122 – всеукраїнський. Ці цифри відображають певний рівень організаційної активності в країні, але не дають повного уявлення про реальний вплив цих організацій на політичні та соціальні процеси.

За результатами соціологічного дослідження, проведеного компанією GFK у 2011 р. на замовлення Українського Фонду Демократії «Спочатку люди», 9 % населення виявило готовність брати участь у вирішенні проблем своєї громади в ролі організаторів або активістів. Ще 39 % готові долучитися до таких ініціатив, як прості учасники. Зокрема, для таких напрямів діяльності, як благоустрій вулиць, охорона природи, збереження зелених зон, покращення екологічної ситуації тощо, готовність брати участь висловили від 32 % до 37 % громадян старше 18 р. Ці дані свідчать про певний потенціал для розвитку активності громадян у вирішенні локальних проблем. Однак загальний рівень залученості залишається досить низьким, що вказує (все ж) на незрілість громадянського суспільства та потребу в подальших зусиллях для зміцнення його інституцій [88, с. 75].

Тобто, чітко прослідковується проблема низького рівня відповідальності та залучення громадян до суспільного життя країни, при їх досить стійкому індивідуальному бажанні долучитися до вирішення конкретних проблем своїх громад [94, с. 66]. Бюрократично-управлінська система паралізувала діяльність державних органів, а політична – підпорядковувала їх існування забезпеченню

кланово-олігархічних інтересів [15, с. 22]. Для України питання співвідношення громадянського суспільства та влади має практичне значення, оскільки процес становлення громадянського суспільства супроводжується складними та напруженими відносинами з державою. Влада в Україні характеризується внутрішньою суперечливістю та неоднозначністю в соціально-політичному, ідеологічному й правовому аспектах. Така ситуація створює серйозні труднощі для розвитку громадянського суспільства, оскільки державні інституції не завжди підтримують або сприяють цьому процесу.

Надії деяких дослідників, що держава буде активно піклуватися про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей, оскільки в умовах відсутності стійкої демократичної традиції та низького рівня довіри до державних інститутів, ці сподівання не реалізуються. Влада, зокрема, часто сприймає громадянське суспільство, як можливу загрозу для своєї монополії на владу (що веде до пригнічення громадянської активності). Це ускладнює розвиток інституцій, які мають забезпечувати дієву взаємодію між громадянами та державою [55, с. 224].

Питання цивілізованих взаємовідносин між владою і суспільством є ключовим для розвитку демократичних інститутів в країні. Важливим є відмовитись від старих практик «менторсько-терапевтичного» підходу до управління. За якого влада діяла згори вниз і рухатися до більш відкритої та прозорої системи, де громадяни мають можливість здійснювати контроль над діяльністю всіх гілок влади. Це включає в себе підзвітність влади перед суспільством і запровадження нових механізмів незалежного громадянського контролю, що дозволяє людям впливати на політичні процеси.

Такі реформи повинні сприяти зміні підходів до взаємодії між владою та громадянами, де останні не просто спостерігають за діяльністю державних інститутів, а мають можливість брати активну участь у прийнятті рішень. Сутність цієї зміни, насамперед полягає в переході від політики «демократизації» до розвитку громадянського суспільства (коли громадяни не просто є об'єктами політичного впливу, а виступають активними суб'єктами

цього процесу). Це передбачає створення належних умов для розвитку демократичних інститутів (зокрема через забезпечення прав і свобод), активну участь громадян у політичному житті, а також надання всіх можливостей для ефективного громадського контролю та впливу на прийняття політичних рішень [96, с. 182].

Відсутність ефективної моделі активізації суспільної взаємодії та впливового експертного середовища (здатного, насамперед, задовольнити всі потреби українського суспільства в об'єктивній інформації), сильно ускладнює розвиток громадянського суспільства. Цю проблему також поглиблює криза цінностей, яка впливає на формування та еволюцію суспільних відносин. Цінності відіграють ключову роль у процесах суспільної еволюції, адже вони слугують орієнтирами, які визначають напрями діяльності суспільства та його інституцій. Вони стають основою для визначення життєвих цілей, розробки стратегій їх досягнення та впливають на зміст і форми людської активності у різних сферах. Зрештою, будь-яка форма соціальної взаємодії будується на спільних ціннісних засадах.

Таким чином, формування стійкої системи цінностей є необхідною умовою для консолідації українського суспільства, зменшення розриву між владою та громадянами й створення сприятливого середовища для розвитку громадянського суспільства. Вирішення кризи цінностей вимагає системного підходу, зокрема підтримки освіти, культури та громадських ініціатив, які сприяють поширенню демократичних ідеалів, довіри й взаємодії в суспільстві [94, с. 68].

Тому, для покращення розвитку громадянського суспільства в Україні необхідно впровадити такі заходи: 1) забезпечення прозорості та підзвітності влади: органи виконавчої влади та місцевого самоврядування мають працювати за принципами максимальної відкритості, публічно звітувати перед громадянами та сприяти їх доступу до інформації; 2) розвиток соціального капіталу: необхідно підвищувати рівень взаємодовіри та співпраці в суспільстві, формувати традиції колективної відповідальності, зокрема через

підтримку освітніх і культурних ініціатив; 3) сприятливі умови для інститутів громадянського суспільства: слід спростити процедури реєстрації та діяльності різних громадських організацій, створити умови для їх сталого фінансування, забезпечити правовий захист і стимулювати участь у суспільному житті; 4) залучення громадян до політики: розширення можливостей для участі громадянських організацій у формуванні й реалізації державної та регіональної політики через консультації, діалогові платформи й механізми представництва інтересів громадськості; 5) впровадження громадського контролю: створення дієвих механізмів для моніторингу діяльності органів влади, їх рішень і дій (інститути громадянського суспільства мають отримати можливість впливати на управлінські процеси через законодавчо закріплені права); 6) підтримка громадської активності: популяризація благодійності, волонтерства та інших форм громадської діяльності через інформаційні кампанії, освітні програми й державну підтримку ініціатив; 7) розвиток громадянської культури: впровадження освітніх програм і проєктів, які сприяють формуванню відповідального ставлення до громадських обов'язків, навичок критичного мислення та активної участі в суспільному житті. Реалізація цих заходів сприятиме зміцненню громадянського суспільства, підвищенню довіри до влади та формуватиме більш відповідальне суспільство [95, с. 4].

Отже, активний розвиток громадянського суспільства можливий лише за умов, коли суспільно-політичне життя країни буде наповнене ціннісним змістом і базуватиметься на налагодженій взаємодії між ініціативними, відповідальними громадянами та експертними спільнотами. Розбудова громадянського суспільства в Україні має орієнтуватися на європейські стандарти прав людини, належного врядування, доброчесності, відкритості, прозорості та підзвітності органів влади. Важливо створити умови для вільного вираження та реалізації різноманітних суспільних інтересів, які охоплюють економічну, екологічну, соціальну, культурну, релігійну та територіальну сфери. Форми цього вираження можуть включати громадські ініціативи, суспільні рухи, асоціації та об'єднання тощо.

Висновки до розділу 3

Отже, елементи політичного плюралізму можна знайти в надрах державотворчих процесів історії України. За часи незалежності в Україні сформувалась квазі багатопартійна система, також її можна охарактеризувати як атомізовану багатопартійність. Можна сказати, що вона не є результатом сформованої політичної волі громадян, а була приведена в дію через виборчий процес. Партійна система України, що робить лише демонстративні спроби представлення інтересів суспільства, стала чи не найбільшим осередком конфліктності, який (нажаль) сприяє соціокультурному поділу суспільства та аполітичності. В Україні існує видимий плюралізм. Доказом цього є доволі низька політична культура, яка сприяє утворенню шаблонних технічних партій, що використовуються на виборах з метою маніпуляції свідомістю, і які одразу припиняють свою діяльність опісля завершення виборів.

Виборча система України не відповідає сьогочасним реаліям і проблемам та створює перепони для розвитку «політичного плюралізму». Загалом вибори є найефективнішим інструментом впливу народу на державу та її службовців. Саме вони перетворюють волевиявлення громадян країни на волю українського народу. І саме від рівня їхньої організації та проведення, залежить ефективність діяльності всього інституційного механізму державної влади.

Внаслідок певних причин в Україні вибори не здійснюють всі свої функції в повному обсязі, а виборче законодавство підтасовується під приватні інтереси. Така ж ситуація прослідковується і з інститутом народовладдя – референдумом. Основні проблеми – це прогалини в референтному праві та неспівпадіння його положень з нормами встановленими Конституцією України, які нівелюють вагу референдумів у державотворенні. А також стійкі стереотипи (бо система цінностей сформована тоталітарним режимом), які є несумісними з основами гласного суспільства. Тому, пошуки шляхів розвитку громадянського суспільства на основі внутрішніх проблем та передумов конфліктів – важлива передумова для розвитку українського політичного плюралізму.

ВИСНОВКИ

Здійснене в магістерській роботі комплексне дослідження «політичного плюралізму» (як основи сучасного демократичного суспільства), дозволяє зробити наступні науково-теоретичні висновки. На сторінках першого розділу нашого дослідження, розкриті основні теоретичні засади вивчення принципу «політичного плюралізму», а також з'ясовано сутність поняття «політичний плюралізм», історію його виникнення. Загалом науковці виділяють дві групи теорій демократії: конкурентні та ідентитарні. Такі конкурентні теорії демократії як, наприклад, ліберальна та плюралістична, передбачають, що завдяки існуванню та зіткненню інтересів різних груп суспільства, формується політичний курс в якому відбувається врахування потреб всіх верств населення.

Аналіз поняття «політичний плюралізм» ми здійснювали крізь призму наступних методологічних підходів: системного, структурно-функціонального, інституціонального, історичного, онтологічного, соціологічного, порівняльного та синергетичного (як найбільш актуального, відповідно до викликів сучасної політичної науки). Отже, дане поняття можна розглядати з точки зору ідеї, вчення, теорії політичного плюралізму, або політичний плюралізм як принцип та ознака демократії, а також як цінність суспільного життя.

Вивчаючи теорію політичного плюралізму варто зазначити, що вона бере початок з робіт американських науковців таких як К. Левенштейн, Р. Даль, К. Дойч. Відносно цих теорій, політичний плюралізм виступає як сукупність різних інтересів певних суспільних груп, які шляхом своєрідної конкуренції самоорганізуються та реалізуються в політичних рішеннях. Науковці стверджують, що політичний плюралізм в різній мірі властивий будь-якій формі державного правління. Він також є якісною оцінкою структури конкретного суспільства та сформованих у ньому відносин. Не зважаючи на кількість і розмитість трактувань, головною особливістю, що об'єднує всі погляди на дослідження політичного плюралізму є повне заперечення монополізму в житті будь-якого цивілізованого суспільства. Таким чином,

категорія «політичний плюралізм» має дещо абстрактний характер і в той же час, рівень «політичного плюралізму» можна виміряти за допомогою певних індексів демократії.

У другому розділі «політичний плюралізм» розглянутий в умовах сучасних розвинутих демократій, означимо базові умови його втілення: багатопартійність, вибори і референдуми та громадянське суспільство з його інститутами. Багатопартійна система значно зміцнює принцип плюралізму, а останній (в свою чергу) сприяє розвитку багатопартійності. Цей принцип передбачає багатоманітність концепцій, партій, суспільних груп та інших інститутів. А також сприяє вільному змагання їхніх поглядів, легітимній конкуренції як у політичній, так і в інших сферах життя суспільства. Багатопартійність визначає наявність у політичному спектрі суспільства різних (за ідеологією) політичних кіл, які конкурують між собою з метою завоювання влади. Багатопартійність є характерною ознакою демократичного суспільства, якому притаманні інституціоналізований плюралізм політичних інтересів і де вона є практичною реалізацією основних політичних свобод громадян.

Багатопартійність (також) підкріплюється виборами, які є одним із найважливіших інструментів легітимації влади. Вони забезпечують циркуляцію політичної еліти, зумовлюють курс суспільно-політичного життя країни. Окрім того, вибори потрібно трактувати як своєрідний барометр політичного життя, оскільки вони дають змогу об'єктивно оцінити вплив різних політичних сил у суспільстві. Найбільше значення (як засіб реалізації відповідальності держави) перед громадянським суспільством мають парламентські вибори, головними суб'єктами відповідальності на яких, здебільшого виступають політичні партії. Вони, як найважливіша ланка, що з'єднує громадянське суспільство з країною, з одного боку, є інститутами громадянського суспільства. А з другого (в разі представництва в парламенті та уряді) – суб'єктами державної влади.

Громадянське суспільство (як своєрідна система) складається з вільних особистостей, які реалізують свої економічні, професійні, культурні та інші інтереси, через легальні автономні від держави організації та інститути (які є

суб'єктами політичного плюралізму), а також через організації, що взаємодіють у цих цілях з державою. Громадянське суспільство включає систему соціальних зв'язків, які формують і практично завжди реалізують, зазначені інтереси. Наявність альтернативних джерел засобів існування, забезпечує свободу вибору в різних сферах суспільного життя. Тому розмежування власності та влади, економічної й політичної свободи, можна вважати певним критерієм реального існування громадянського суспільства і принципу плюралізму в ньому.

Третій розділ розкриває досягнення, проблеми та перспективи розвитку «політичного плюралізму» в Україні. Утвердження принципу «політичного плюралізму» в Україні, прямо/пропорційно залежить від демократичного транзиту. Відповідно до особливостей історичного розвитку, Україна має характерні проблеми у розвитку багатопартійності, виборчої системи та громадянського суспільства. Політичні партії сучасної України не відповідають реальним потребам соціально-економічного та технологічного розвитку країни, політичним й ідеологічним уподобанням українського суспільства. Однією з проблем багатопартійності є наявність великої кількості партій, яка не бере реальної участі у житті суспільства. За фасадом демократичної та ліберальної риторики політичних партій, ховається стійка тенденція збереження стану невизначеності на тривалий час (це підкріплюється виборчим законодавством). Тому, наявні політичні партії в країні не слід називати суб'єктами політичного плюралізму.

Багатопартійна система України відповідає перехідному періоду до етапу розвиненої демократії. Розвитку «політичного плюралізму» в країні сприятиме поглиблення економічних реформ, позитивна зміна та стабілізація соціальної культури суспільства. Проблеми багатопартійності підтримуються проблемами виборчої системи, головними загрозами функціонування якої є існування умов для: впливу на результати виборів з боку окремих посадовців, політичних сил і фінансово-промислових груп; впливу на результати виборів міжнародних акторів; фальсифікацій та спотворення результату волевиявлення громадян на

післявиборчому етапі політичного процесу (і наслідок, недостатньої легітимації державної влади).

Головним проявом кризи громадянського суспільства в Україні є високий рівень відчуження держави від неполітичного, громадянського суспільства та його інститутів. Стосунки між державою, політичною елітою та політичним класом і громадянами, розвиваються на ґрунті удаваної демократії. Причиною цього є несформованість груп інтересів громадян і відсутність (динамічних) якісних змін у діяльності кіл політичної еліти відносно цих груп інтересів, а також низький рівень політичної культури суспільства та слабкий рівень відповідальності та підконтрольності політичної еліти.

В перспективі, ефективність в організації громадянського суспільства в Україні залежить від того, в якій мірі держава та суспільство здатні створити умови, вільні від причин, що породжують дестабілізуючі фактори (в кожній із сфер життєдіяльності соціального організму). Вирішальною передумовою забезпечення національної державності є дотримання всіх законів існування системи, створення передумов для їх природного функціонування, запобігання дестабілізації тощо. Це головні умови для збереження незалежності держави, суспільства, особи та громадянина.

Проблема демократизації політичної системи сучасної України і розвитку «політичного плюралізму» є актуальною проблемою української політичної науки. Важливість даної проблематики посилюється в умовах розгортання та необхідності як вирішення політичної кризи, завершення політичного та воєнного протистояння в країні, так і відновлення процесу демократичного транзиту з метою подальшої розбудови високо демократичного суспільства в Україні загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко Д. Ю. Формування громадянського суспільства в умовах сьогодення. Альманах права. 2021. № 12. С. 109–114.
2. Антонова Г., Біденко А., Бурковський П., Вітер О., Дуда А. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування. Комітет виборців України. К. : Факт. 2003. 255 с.
3. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Політологія. Навчальний посібник. К. : ВЦ. 2006. 568 с.
4. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. Віче. 2007. № 13. С. 25–29.
5. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 1 (11). С. 46–49.
6. Банний І. В. Теоретичні підходи до розуміння заборони політичних партій і громадських організацій як вияву войовничої демократії. Часопис Київського університету права. 2023. С. 49–53.
7. Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). Law of Ukraine/Pravo Ukraini. 2023. № 1. URL: <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net>. (дата звернення: 14.10.2024).
8. Барабаш Ю. Референдум як спосіб вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом. Вісник Академії правових наук України: Збірник наукових праць. 2008. № 3. С. 98–108.
9. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу. Луганськ : Елтон-2. 2007. 407 с.
10. Барановський Ф. Партійна система України: необхідність оптимальності. Віче. 2004. № 7. С. 10–12.

11. Батура С. Політико–правовий аналіз виборчої системи до Верховної Ради України: сучасний стан та перспективи розвитку. Віче. 2012. № 24. С. 5–7.
12. Бержанір А. Л. Політичний плюралізм як чинник демократизму політичних систем європейських країн. PhD Thesis. Умань. С. 13–15.
13. Бесчастний В. М., Філонов О. В., Суботін В. М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навч. посіб. К. : Знання. 2007. 467 с.
14. Богашева Н., Венгер В., Дорошенко Б., Ключковський Ю., Бертран С. Політичні партії в Україні: виклики війни та післявоєнні перспективи: дослідження з оцінки ситуації ; Рада Європи. 2023. 41 с.
15. Бондар О., Шаповалова А. Місце та роль інституту самоврядування в структурах громадянського суспільства. Віче. 2009. № 17. С. 22–24.
16. Брегеда А. Ю. Політологія : Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. К. : КНЕУ. 1999. 108 с.
17. Будз О., Романів О. Плюралізм електорального вибору населення Рівненської області: аспекти політичної географії. Наукові перспективи. 2021. № 10 (16). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/598/602> (дата звернення: 19.10.2024).
18. Бурдяк В. Сучасні підходи до інтерпретації поняття «громадянське суспільство». Методологія політичної науки: матеріали «Всеукраїнської наукової конференції». Перші методологічні читання. Львів : ЛНУ. 2010. С. 55–56.
19. Валевський О. Суперечності політико–управлінських відносин в Україні: проблеми і шляхи розв’язання. Державне управління: теорія та практика. 2008. № 2. С. 231–241.
20. Ващенко К. О., Корнієнко В. О. Політологія: навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ. К. : Вид-во ім. М. П. Драгоманова. 2011. 406 с.
21. Вегеш М. М. Політологія : підручник. К. : Знання. 2008. 384 с.
22. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К. : МАУП, 2003. 240 с.

23. Волкова О. М. Новий погляд на громадянське суспільство: реалії і перспективи. Альманах права. 2013. Випуск 4. С. 131–134.
24. Вольська О. Розвиток громадянського суспільства як домінанта іміджевої політики України. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. 8 (26). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/14053/14122>. (дата звернення: 14.10.2024).
25. Ворона В., Шульга М. Українське суспільство 1992–2010 рр. Соціологічний моніторинг. К. : Інститут соціології НАН України. 2010. 636 с.
26. Генералюк В. В. Механізми удосконалення виборчої системи України. Електронне наукове фахове видання «Державне управління: теорія і практика». 2010. № 1. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10gvvvsu.pdf>. (дата звернення: 19.11.2024).
27. Герман М. Концептуалізація сучасних форм демократії. Літопис Волині, 2024. С. 165–170.
28. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: навч. Посібник. К. : МАУП, 2005. 152 с.
29. Дикун І. М. Плюралістичний напрямок в теорії демократії: історичні витоки та природа. Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. ОНЮА, 2001. Випуск 6. С. 301–309.
30. Євграфов П. Б. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки 1997–2001 рр. К. : Юрінком Інтер, 2001. 384 с.
31. Єрмолаєв А. В. Україна в 2010 році: Щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : Монографія. К. : НІСД, 2010. 528 с.
32. Завгородня Ю. В. Плюралізм різновекторних політичних поглядів в інформаційному просторі: конфліктологічний аспект. Політик : наук. журнал. 2022. № 1. С. 49–54.
33. Закон України «Про Всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року № 1286–ХІІ / Відомості Верховної Ради. 1991. № 33. ст. 443. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5475–17>. (дата звернення: 19.11.2024).

34. Заморський Я. А., Требик Л. П. Багатопартійність в Україні: недоліки та шляхи вирішення. Правові засади організації та здійснення публічної влади. 2022, 136 с.
35. Заяць І. Стан та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні. Науковий блог НаУ «Острозька Академія». 2012. URL: <http://naub.oa.edu.ua/2012/stan-ta-perspektyvy-rozvytku-hromadyanskoho-suspilstva-ukrajini/>. (дата звернення: 19.11.2024).
36. Заяць Н. В. Окремі питання проведення загальнонаціональних виборів в Україні як умови збереження демократичності влади. DICTUM FASTUM. 2023. № 2 (14). С. 42–47.
37. Зварич І. Політико-правові засади референдумів в Україні: політологічний контекст. Віче. 2012. № 6. С. 14–15.
38. Іванюк М. І. Інститути громадянського суспільства у Західній Україні періоду незалежності. Л. : Вид-во «Твердиня». 2013. 102 с.
39. Івченко О. Г. Демократизація суспільного життя в незалежній Україні як поворот до людини і гуманізму в громадянських стосунках. Гілея: науковий вісник. Збірник наук. праць. К. : ВІР УАН, 2010. Вип. 42. С. 27–36.
40. Ілленко Д. В. Методологічні аспекти демократичного аудиту на прикладі «Freedom house». Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». 2011. № 98. С. 95–102.
41. Історія вчень про державу і право. Курс лекцій. Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. 187 с.
42. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка. 2003. 520 с.
43. Кирилюк Ф. М. Політологія: Навчально-методичний комплекс. К. : Центр учбової літератури, 2007. 704 с.
44. Кириченко В. М. Політичні системи світу: кредитно-модульний курс: навч. Посіб. К. : Центр учбової літератури. 2013. 218 с.

45. Климчук Д. О. Справедливе виборче законодавство. Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень. 2024. С. 87–88.

46. Кобильник В. В. Референдум 1 грудня 1991 року: історико–політологічний погляд через десятиліття. Кам'янець-Подільська районна державна адміністрація Хмельницької області. 2011. URL: <http://kprda.gov.ua/?p=7150>. (дата звернення: 29.11.2024).

47. Колодій А. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Розвиток демократії в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). К. : Центр освітніх ініціатив. 2001. С. 513–551.

48. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього. Незалежний культурологічний часопис «І». 2000. № 21. С. 23–42.

49. Коментар до Закону України «Про вибори народних депутатів України», прийнятого ВРУ 17.11.2011. Тернопільський регіональний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації. 2012. URL: http://cppktr.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id119:vuboru&catid=36:materialu&. (дата звернення: 29.11.2024).

50. Кононенко П. Роль принципів виборчої демократії в контексті формування культури виборчої демократії. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 1 (19). С. 46–51.

51. Конституція України (Текст Конституції України відповідає тексту, що існував до внесення змін Законом «Про внесення змін до Конституції України» № 2222–IV (2222–15) від 08.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом № 2952–VI (2952–17) від 01.02.2011, ВВР, 2011, № 10, ст. 68). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96%E2%F0>. (дата звернення: 29.11.2024).

52. Копейчиков В. В. Правознавство. К. : Юрінком Інтер, 2002. 704 с.

53. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посібн. К. : Атіка, 2004. 512 с.

54. Краснящих П. Г. Референдум як форма безпосередньої демократії. Вісн. Міжнар. Слов'ян. університету. Серія Соціологічні науки. 2007. № 10 (2). С. 51–55.
55. Кратюк В. Правові та політичні аспекти взаємодії громадянського суспільства і демократичної держави. Держава і право. 2005. № 7. С. 222–229.
56. Кривенко Л. Т. Конституційні основи референдуму. Проблеми демократизації. Віче. 2001. № 2. С. 78–95.
57. Крисаченко В. С., Власюк О. С. Український соціум. К. : Знання України, 2005. 792 с.
58. Лендшел М. Сучасні методологічні підходи до дослідження локальних політичних процесів (на прикладі країн Центрально-Східної Європи). Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. 2010. Випуск 1. С. 97–105.
59. Ліпковська Н. А. Плюралістична концепція як складова теорії демократії. Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&cad=rj>. (дата звернення: 19.11.2024).
60. Лопушинський І. Електронна демократія та електронне урядування: досвід США для України. Право та державне управління. 2011. № 2. С. 60–68.
61. Лукаш С. Ю. Політичні партії в системі взаємовідносин держави і народу в Україні: конституційно–правовий аспект. Проблеми законності. 2001. Випуск 50. С. 34–40.
62. Макарова І. В. Розвиток інститутів громадянського суспільства: історичний аспект. Електронний збірник «Публічне адміністрування: теорія і практика». 2010. Випуск 1 (3). URL: <http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2010-01.pdf>. (дата звернення: 19.11.2024).
63. Малкіна Г. Вибори як засіб реалізації політичної відповідальності. Віче. 2008. № 12. С. 16–18.
64. Михальченко М. Яке виборче законодавство потрібне Україні? Віче. 2007. № 15. С. 24–27.

65. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. К. : НІСД, 2011. 432 с.
66. Нікітенко Л. О. Діяльність політичних партій в умовах партисипативної демократії. 2024. URL:file:///C:/Users/Admin/Downloads.pdf. (дата звернення: 19.11.2024).
67. Овчар І. Референдум 1991 року та подальші спроби «забезпечити народ владою»: політико–правове підґрунтя українських реалій. Вибори та демократія. 2009. № 2 (20). С. 54–61.
68. Омельчук І. В. Проблеми концептуалізації ідей плюралізму в філософії постмодернізму. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. С. 78–83.
69. Оніщенко Н., Сунегін С. До питання про доктринальний та нормативний плюралізм. Grail of Science. 2022. № 20. С. 34–44.
70. Остапенко М. А. Філософські основи плюралізму. Віче. 2007. № 12. С. 26–28.
71. Остапенко М. Синергетичний підхід при дослідженні політичного плюралізму. Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання. Львів : ЛНУ. 2010. С. 12–13.
72. Павко А. Партійно-політична система України перед викликами сучасності. Віче. 2012. № 15. С. 24–27.
73. Палас Н. Індекси демократизації Т. Ванханена та організації «Freedom house» як одні з пріоритетних методів визначення рівня демократизації. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2010. № 22. С. 117–123.
74. Пантелейчук І. В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту. Актуальні проблеми державного управління. 2010. № 2 (38). С. 282–289.
75. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції. Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. 2010. № 5. С. 1–33.

76. Печенюк Д. О. Партиципаторна теорія демократії як напрям сучасної американської політичної науки: історія становлення і концептуальні засади. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2013. № 2 (112). С. 40–44.
77. Погорєлова А. Становлення демократії як проблема розвитку культури парламентаризму. Віче. 2011. № 5. С. 12–14.
78. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдне право України: Навчальний посібник. К. : Вид-во «Ліра-К», 2006. 366 с.
79. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. К. : Ін-т держави і права НАН України. 2000. 248 с.
80. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей. К. : ІНКІС, 2009. 352 с.
81. Рагозін М. П. Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти. Донецьк : Видавництво «Донбас». 2000. 150 с.
82. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу. Аналіз концепцій. Вісник центральної виборчої комісії. 2007. № 1 (7). С. 32–37.
83. Рівень довіри населення до політичних партій (динаміка 2001–2013 рр.). Соціологічна служба Центру Разумкова URL:[http:// www.razumkov.org](http://www.razumkov.org). (дата звернення: 29.11.2024).
84. Романюк А. Порівняльний аналіз основних форм політичної участі громадян країн Західної Європи. Віче. 2008. № 1. С. 44–47.
85. Росенко М. І. Вибори народних депутатів України як основний процес створення демократичної та правової держави. Актуальні проблеми державного управління. 2009. Вип. 2 (38). С. 97–100.
86. Рубан Ю. Г. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. К. : НІСД. 2009. 655 с.
87. Рудич Ф. М. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. К. : Парламен. вид-во, 2006. 412 с.
88. Савченко О. В., Баран М. П. Ефективна політика держави як засіб подолання аномії суспільства. Матеріали ІХ міжн. практичної конференції

«Moderní vymoženosti vědy 2013». Прага: Видавничий дім «Education and Science», 2013. С. 74–77.

89. Самотуга А. Свобода і плюралізм медіа у механізмі верховенства права ЄС та вимоги до України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2024. № 1 (128). С. 110–121.

90. Сарай Р. Генеза принципу політичної багатоманітності: його роль та значення. Справедливий Закон – найвища суспільна мудрість. 2021. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39977/1/%D0%9A%D0%9E%D0%.>(дата звернення: 19.11.2024).

91. Світлична В. В. Історія України: навч. посібник для студ. неісторич. спец. вищих закладів освіти. К. : Каравела, 2000. 304 с.

92. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге видання. К. : Алерта. 2011. 520 с.

93. Скрипнюк О. О. Гібридний політичний режим: до проблеми позиціонування. Альманах права. 2022. № 13. С. 297–303.

94. Смола Л. Громадянське суспільство в Україні: проблеми та перспективи. Збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конференції. Київ, 12 грудня 2012. К. : НІСД. 2013. С. 64–69.

95. Ставнічук М. Дефіцит демократії може покрити лише активне громадянське суспільство. Дзеркало тижня. Україна. 2012. № 12. С. 4.

96. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності. Українське суспільство – 10 років незалежності: збірник наук. праць. К. : ІС НАН України, 2001. С. 169–183.

97. Столярова А. Ю. Політична компетентність громадян як складова процесу інституціоналізації груп інтересів в Україні. 2023. PhD Thesis. Одеса. С. 34–40.

98. Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури. 2008. 568 с.

99. Теліпко В. Оптимальна виборча система у площині пошуку. Віче. 2009. № 3. С. 4–8.

100. Теплюк М. Конституційний лад в Україні: поняття та деякі питання порядку його визначення і зміни. Віче. 2008. № 12. С. 24–26.
101. Узун Ю. В. Концепт «громадянське суспільство» в історії та теорії політичної думки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Ю. В. Узун; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2002. 16 с.
102. Філіповський В. Виборча система в Україні. Проблеми та шляхи їх вирішення. Д. : Вид-во «Веско». 2007. 338 с.
103. Француз-Яковець Т. А. Політична багатоманітність в умовах російсько-української війни. Два роки війни: наслідки та перспективи: тези доповідей учасників. 2024. № 118. С. 92–100.
104. Хаврук І. А. Референдум 17 березня 1991 року в Україні. Грані: науково–теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2011. № 3. С. 41–45.
105. Чалчинський В. Конституційні гарантії особистих, громадянських та політичних прав людини в умовах розвитку інформаційного суспільства. Актуальні питання у сучасній науці. 2024. № 7 (25). С. 112–117.
106. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка 2000–2013 рр.). Соціологічна служба Центру Разумкова: Офіційний веб–сайт. URL: http://www.uscups.org/ukr/poll.php?poll_id=87. (дата звернення: 29.11.2024).
107. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Л. : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. 462 с.
108. Швець В. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі. Віче. 2010. № 17. С. 13–16.
109. Шишолік О. Громадянське суспільство в контексті філософії політики. Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Перші методологічні читання. Львів : ЛНУ. 2010. С. 57–58.
110. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). К. : Либідь. 2002. 576 с.
111. Шпенюв Д. Референдуму боятися не потрібно. Віче. 2012. № 23. С. 12–14.

112. Щедрова В. Г., Барановський Ф. В. Основи політології: навчальний посібник. Луганськ : вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2005. 170 с.
113. Щодо проблем виборчої системи в Україні. Оцінка «технічного» проекту Закону «Про вибори народних депутатів України». Газета «Лица». URL: <http://www.litsa.com.ua/show/a/4281>. (дата звернення: 29.11.2024).
114. Юрій М. Ф. Політологія: Навчальний посібник. К. : Дакор; КНТ, 2006. 416 с.
115. Ющенко О. Участь громадян у законотворчому процесі через референдум: сутність та проблеми реалізації. Віче. 2008. № 21. С. 47–50.
116. Яковлев М. Складові контекстуального аналізу політико-інституційних взаємодій. Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2008. № 5 (61). С. 118–122.
117. Ярош Б. О. Загальна теорія політики: Навч. посіб. для студ. спец. «Політологія» вищ. навч. Закладів. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 240 с.
118. Ярош Я. Тенденції розвитку партійної системи. Віче. 2008. № 24. С. 20–21.
119. Marczevska–Rytko M. Demokracja bezposrednia w teorii i praktyce politycznej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie–Sklodowskiej. 2001. 234 p.
120. The Global Competitiveness Report (2005–2012). World Economic Forum. 2012. URL: [http://www.weforum.org/reports?filter\[type\]=Competitiveness](http://www.weforum.org/reports?filter[type]=Competitiveness). (дата звернення: 19.11.2024).